

סימן י

היסט בצמיד פתיל ופכים קטנים

- מבוא 327
- פרק א: היסט בצמיד פתיל 327
- שיטת רש"י: כלי חרס המוקף צמיד פתיל אינו נטמא בהיסט 327 ◊ רוב הראשונים חלוקים עליו 328 ◊ ראיות לשיטתם 328 ◊ יש שתירצו שלדעת רש"י ההיסט אינו מטמא את הכלי אלא את תכולתו 330 ◊ קשיים בחילוק זה 331 ◊ ביאור הגמרא בשבת שכלי חרס שיוחד לנידה נשאר טהור 332 ◊ סיכום 334
- פרק ב: הברייתא על פכים קטנים ופירושיה 334
- דעת רש"י ותוס': הפך של חרס טהור מכל טומאות הזב, לרבות מגע והיסט 334 ◊ הגאונים ורבנו חננאל: הפך מעץ או חרס, וטהור רק ממדרס 334
- פרק ג: המקור לטהרת הפך מהיסט 335
- המקורות בתורה לחידושו של רש"י שכלי שאינו ראוי למגע אינו נטמא בהיסט 335
- פרק ד: שיקולים פרשניים בסוגיה 338
- הערות בפשט הסוגיה 338 ◊ קושיות תוס' על הקל וחומר מפכים קטנים: למה מחרס דווקא ולמה מקטנים דווקא? 340 ◊ האם אין פירכה לק"ו מדין מעיינות הזב? 344 ◊ פירכה מדין אוויר 344 ◊ פירכה מדין כלי חרס המוקף צמיד פתיל 345 ◊ סיכום: לפי השיטה שהפכים טהורים ממדרס בלבד סרו הקשיים העיקריים בק"ו 345
- פרק ה: גדרי "בא לכלל מגע" 345
- לשיטת תוס', שכלי המוקף צמיד פתיל נטמא בהיסט אבל פך קטן לא, כי אינו ראוי למגע, יש להגדיר מה נחשב "בא לכלל מגע" 345 ◊ הדין המקביל בטומאת משא בנבלה, והגרסאות השונות בו 346 ◊ חילוקים בראשונים בין קולית הנבלה לבין צמיד פתיל 346
- פרק ו: רוחב הפתח המטהר 348
- לשיטת רש"י שכלי עם פתח צר טהור מהיסט יש לברר מה רוחבו 348 ◊

האם הולכים לפי אצבעו של הזב שלפנינו, או שיש שיעור אחיד? 348 ◊
 ראיות שלא נקבע שיעור אחיד על פי תינוק בן יומו 349 ◊ האם כזית נכנס
 בפך, וההשלכה לגבי טומאת נבלות במפץ 351 ◊ סיכום 352

פרק ז: תכולת הפך 352

האם לדעת רש"י פתח צר מציל רק את הכלי מהיסט, או גם את תכולתו? 352 ◊
 יש שהוכיחו מתוס' בחולין שגם התכולה ניצלת 353 ◊ דחיית ההוכחה
 מתוס' 354 ◊ דקדוק מראשונים אחרים 354 ◊ הדיון על נס פך השמן –
 למה לא חששו להיסט? 355 ◊ רא"ם ב"ח וריבב"ן: כי הפך היה צר 356 ◊
 מהראשונים שלא תירצו כך משמע שפך צר לא מציל על תכולתו 356 ◊
 לשיטת הרא"ם וסיעתו יש לדון מהו רוחב הפתח הקובע את דין התכולה 357 ◊
 סיכום 358

פרק ח: ראיות שפכים קטנים נטמאים בהיסט 358

השמטת הדין שפך קטן טהור מהיסט מדברי חז"ל תמוהה מאוד 358 ◊ בכמה
 מקורות משמע שגם פך קטן נטמא בהיסט 359

פרק ט: שיטות ראשונים ואחרונים 363

לשיטת הגאונים פך נטמא בהיסט וכן דעת הרי"ד וראשונים נוספים 363 ◊
 דעת רב נסים גאון 364 ◊ דעת רבותיו של רש"י 365 ◊ הרמב"ם חלק על רש"י
 ופירש שהפכים טהורים ממדרס בלבד 365 ◊ גם בראב"ד משמע שהעדיף
 את שיטת הגאונים 368 ◊ שיטת הרמב"ן 368 ◊ שיטת הרשב"א 369 ◊
 רוב האחרונים לא הכירו את השיטה המחמירה בהיסט הפכים 369

סיכום כללי ומסקנות 369

לענ"ד מסתבר שפכים קטנים ותכולתם טמאים בהיסט 370

סימן י

היסט בצמיד פתיל ופכים קטנים

מבוא

הזהירות מטומאת היסט היא שאלה מעשית לא פשוטה שצפויה לעמוד בפני שומר טהרה בימינו. מאחר שה"זב וחבריו", זבה נידה ויולדת, מטמאים בהיסט, דהיינו בהזזה אפילו ללא נגיעה, נמצא שלא ניתן להוביל מזון ומשקה וכלים טהורים באמצעות הטמאים הללו, אפילו אם המזון יהיה ארוז בכלי שאינו מקבל טומאה. חכמים אף גזרו שגם הגויים מטמאים בהיסט כזבים (שבת פג ע"א). לפיכך, לא ניתן, למשל, לקנות מזון טהור בחנות, מפני שכנראה הוא הוזה על ידי עובדים ועובדות יהודים ושאנם.

יש חשיבות רבה, אפוא, לבדוק אפשרות לפתרון שיאפשר הובלת מזון טהור ללא חשש שנטמא בדרך. האם קיימת אריזה כלשהי שמגינה על המזון שבתוכה מטומאת היסט?

פרק א: היסט בצמיד פתיל

שיטת רש"י: כלי חרס המוקף צמיד פתיל אינו נטמא בהיסט

רבא בשבת פד ע"ב מביא מקור לטהרת כלי חרס מן המדרס:

"מדרס כלי חרס טהור מהכא: 'וכל כלי פתוח אשר אין צמיד פתיל עליו', הא יש

צמיד פתיל עליו – טהור הוא. מי לא עסקינן דיחדינהו לאשתו נדה? וקאמר

רחמנא טהור!".

רש"י (ד"ה מי) מפרש, שהנידה לא מטמאת את כלי החרס אפילו אם הסיטה אותו, מפני שטומאת היסט קיימת רק כאשר ניתן לטמא את הכלי במגע, וכלי החרס המוקף צמיד פתיל אינו נטמא במגע, שהרי כלי חרס לא נטמא מגבו, ומאחר שפתח הכלי אטום לא ניתן לגעת בו מבפנים. זאת, בדומה למה שהסביר רש"י לעיל מיניה (ד"ה ודין) את דין "פכים קטנים", כלים שפיהם צר מכדי שהזב יוכל להכניס את אצבעו לתוכם, ולדעת רש"י מכיוון שלא ניתן לנגוע בהם מבפנים הם טהורים גם מהיסט מבחוץ (על המקור לכך בתורה ראה להלן פרק ג).

כשיטה זו מצאנו גם בהלכות גדולות (הל' יין נסך עמ' תקצו): "זה היסטיטו של זב, שלא מצינו לו בכל הטמאים שבתורה שמטמאין בהיסט חוץ מן הזב, ואפקיה רחמנא להיסטיטו בלשון ידיו לומר לך: מה ידיו מטמאות מבחוץ בכלי חרש שאין מוקף צמיד פתיל אף היסטיטו נמי מטמא בכלי חרש שאין מוקף צמיד פתיל".

רבנו תם (ספר הישר סי' קסז, רנח, רסא, תנח, תקמ; מובא בתוס' שבת פד ע"ב ד"ה שטהורים בזב) חולק על רש"י וסובר שגם כלי חרס המוקף צ"פ נטמא בהיסט, וכך שיטת כמעט כל הראשונים¹.

ראיות לשיטת רוב הראשונים

ראשונים ואחרונים הרבו להקשות על שיטת רש"י מכמה ראיות²:

- א. שנינו בטהרות פ"ז מ"ו: "הגנבים שנכנסו לתוך הבית – אין טמא אלא מקום רגלי הגנבים. ומה הן מטמאין? האוכלים והמשקים וכלי חרס הפתוחין, אבל המשכבות והמושבות וכלי חרס המוקפין צמיד פתיל טהורים. אם יש עמהן גוי או אשה – הכל טמא", מפני שגוי ואישה מטמאים משכב ומושב והיסט, אפילו במוקפים צ"פ.
- ב. הברייתא בגיטין סא ע"ב מתירה להפקיד תרומה אצל מי שחשוד על שמירתה בטהרה, ור' אילעא מעמיד זאת בכלי חרס המוקף צ"פ. ומקשה הגמרא: "וליחוש שמא תסיטנו אשתו נדה!". לפיכך ר' ירמיה מעמיד את ההיתר בפירות שטרם הוכשרו.
- ג. בנידה ה ע"ב אומר רבא: "קל וחומר הוא: ומה כלי חרס המוקף צמיד פתיל, הניצול באוהל המת, אינו ניצול במעת לעת שבנדה; משכבות ומושבות, שאינן ניצולין באהל המת – אינו דין שאין ניצולין במעת לעת שבנדה?". הגמ' (ו ע"א) מביאה ברייתא כדבריו (המופיעה גם בתוספתא שם פ"ט ה"ה): "תניא כוותיה דרבא: הרואה דם – מטמאה מעת לעת, ומה היא מטמאה? – משכבות ומושבות, אוכלין ומשקין, וכלי חרס המוקף צמיד פתיל... הרואה כתם מטמאה למפרע, ומה היא מטמאה? – אוכלין ומשקין, משכבות ומושבות, וכלי חרס המוקף צמיד פתיל". וכך פירש רש"י עצמו שם: "וכלי חרס המוקף כו' – כלומר אפילו הוא מוקף צמיד פתיל, שאי אפשר ליגע בתוכו, מטמאה אותו בהיסט, שהזב והנדה מטמאין כלי חרס בהיסט, מה שאין כן בשאר טמאין, דכתיב 'וכלי חרס אשר יגע בו הזב ישבר', ותניא בתורת כהנים... זה היסטו". חשיבות מיוחדת לראיה זו, שכן הדובר כאן הוא רבא, שממאמרו בשבת הנ"ל למד רש"י שכלי חרס מוקף צ"פ אינו נטמא בהיסט³.

1 ר"ח ביצה לב ע"א: "וקי"ל כלי חרס סתום אינו מטמא באהל המת... אבל מטמא במשא הזב; רמב"ם הל' טומאת מת פ"ו ה"ג והל' מטמאי מו"מ פ"ח ה"ג; ראב"ד עדויות פ"ב מ"ה; בעל המאור שבת לד ע"ב בדפי הרי"ף; יראים סי' רעז; ראבי"ה (סי' אלף קלד, מהדור' דבליצקי ח"ד עמ' רג); ר"ש ורא"ש כלים פ"ט מ"ו (ברא"ש בכלים פ"ב מ"ג הועתקה לשון רש"י המטהר צ"פ מהיסט, אך זוהי הגהה מאוחרת, ראה במהדור' הרב גולדשטון); ריבב"ן שבת כא ע"ב; רמב"ן ותוס' רי"ד שבת פד ע"ב; רשב"א ביצה לב ע"א; ריטב"א שבת כא ע"ב; מאירי נידה ה ע"ב; ועוד.

2 הראיות שלהלן מהגמ' בגיטין ונידה הובאו בתוס' בשבת וב"ק והרבה ראשונים. המשנה בעדויות – ברמב"ן בשבת. המשנה בטהרות – בתוס' הרא"ש בחולין עא ע"ב ובר' ישעיה בשטמ"ק בב"ק. התוספתא בכלים – מהרש"ם ח"ג סי' קעג. התוספתא באהלות – תוס' הרא"ש הנ"ל. הירושלמי בחגיגה – 'כתר המלך' הל' מטמאי מו"מ פ"ח ה"ג. את הראיה מהגמ' בשבת לא מצאתי בחיבור כלשהו.

3 אמנם ר"ח בשבת גורס "רבה", אבל הגרסה "רבא" בשני המקומות מקוימת מכל כתיב"י שבידינו וכמה ראשונים.

- ד. הירושלמי בחגיגה פ"ב ה"ז דן על חומר הטומאה שחששו לה חכמים בעם הארץ: "התיב רבי יוחנן: והא תנינן (טהרות פ"ז מ"ה) המניח עם הארץ בתוך ביתו לשומרו, בזמן שהוא רואה את הנכנסין ואת היוצאין האוכלין והמשקין וכלי חרש פתוחין טמאין, אבל המשכבות והמושבות וכלי חרש מוקפין צמיד פתיל טהור. אין תימר עשו גופו כזב אצל התרומה - אפילו מוקפין צמיד פתיל יהיו טמאין!". ומתוך הירושלמי שלא מדובר בתרומה אלא בפרוש האוכל חולין בטהרה, ולעניין חולין עם הארץ אינו כזב⁴.
- ה. בתוספתא בכלים ב"ק פ"ו ה"ב: "שלשה דברים מצילין באהל המת: הבלועין, וצמיד הפתיל, ואוהלין. יש בבלועין שאין בצמיד פתיל ואוהלין... הבלועין אין מיטמאין במשא הזב, וצמיד פתיל ואוהלין מיטמאין במשא הזב".
- ו. בתוספתא באהלות פט"ו ה"ט: "חבית שהיא מלאה משקין ומוקפת צמיד פתיל ועשאה גולל לקבר, אמר ר' אליעזר בר' שמעון: בזו בית שמאי מטמאין ובית הלל מטהרין... אמרו להם בית הלל: אי אתם מודים בטהור שבלע טבעת טהורה, נכנס לאוהל המת, שאף על פי שטמא טומאת שבעה הטבעת טהורה! אמרו להן בית שמאי: לא, אם אמרתם בטבעת, שאינה מטמאה במשא הזב, תאמרו במשקין, שמיטמאין במשא הזב". הרי שהמשקים שבחבית נטמאים בהיסט הזב.
- ז. במשנה בעדויות פ"ב מ"ה: "שלשה דברים אמרו לפני רבי ישמעאל ולא אמר בהם לא איסור והיתר, ופירשן רבי יהושע בן מתיא: ...ועל לפסין אירוניות, שהם טהורות באהל המת וטמאות במשא הזב. רבי אלעזר בן צדוק אומר: אף במשא הזב טהורות, מפני שלא נגמרה מלאכתן". הרמב"ם והראב"ד בפירושם למשנה, וכן תוס' בביצה לב ע"א ד"ה אלפסין, מסבירים שמדובר באלפס בשלב מוקדם של תהליך הייצור, כאשר הוא עדיין אטום, ולכן הוא טהור באוהל המת, כדין צמיד פתיל, אך טמא בהיסט הזב.
- רש"י בביצה שם (ד"ה אלפסין והלאה) פירש אחרת: מדובר על כלי חרס פשוטים, לפני חקיקתם, והם טהורים באוהל המת ומכל טומאת מגע, מפני שטומאת כלי חרס תלויה ב"תוך", כפי שגלמד מ"וכל כלי פתוח", בעל פתח. אולם טמאים בהיסט, כי היסט מטמא גם מחוץ לכלי ואינו תלוי ב"תוך". לפי פירושו אין מכאן ראייה שצמיד פתיל נטמא בהיסט, ודבריו מתאימים לשיטתו בשבת (חשק שלמה). אולם תוס' מקשים

4 בהמשך המשנה בטהרות שם נאמר: "ואם אינו רואה לא את הנכנסין ולא את היוצאין, אפילו מובל, אפילו כפות - הכל טמא", ופירש הרא"ש ש"בזמן שהוא רואה" מוסב על עם הארץ השומר, וכשאינו רואה מי נכנס ויוצא הכל טמא, שמא נכנס גוי או נידה, ולפי פירושו מוכח גם מפיסקה זו שזב מטמא בהיסט את המוקף צ"פ. אך הרמב"ם פירש אחרת, ש"בזמן שהוא רואה" מוסב על בעל הבית, ואם אינו רואה את הנכנסים והיוצאים דין הבית כרשות ע"ה. לפי סברה זו הכל טמא גם אם אין חשש ממשי להיסט, כמו ששינוי שם פ"ח מ"א: "הדר עם עם הארץ בחצר ושכח כלים בחצר, אפילו חביות מוקפות צמיד פתיל או תנור מוקף צמיד פתיל הרי אלו טמאין", אע"פ שהוא מחובר לקרקע ובוודאי לא הסיטוהו.

עליו מכלל זה גופו שההיסט תלוי במגע, דהיינו שלא רק שההיסט תלוי באפשרות המעשית למגע אלא שטומאת היסט נאמרה רק בכלים הראויים לטומאת מגע, ואם מודה רש"י שכלים אלה אינם ראויים לטומאת מגע – מדוע נטמאו בהיסט? הרשב"א הקשה על רש"י באופן בסיסי יותר, שמסתימת המשנה בכלים (פ"ב מ"ג) על טהרת פשוטי כלי חרס מתבאר שאין להם טומאה כלל, אפילו בהיסט⁵.

ח. בשבת צה ע"ב: "אמר רבא, חמש מדות בכלי חרס: ניקב כמוציא משקה – טהור מלטמא גיסטרא... ניקב ככונס משקה... ניקב כשורש קטן... ניקב כמוציא זיתים... ניקב כמוציא רימונים – טהור מכלום. ואם הוקף צמיד פתיל – עד שיפחת רובו. אמר רב אסי: שמעתי כלי חרס שיעורו כמוציא רימון. אמר ליה רבא: שמא לא שמעת אלא במוקף צמיד פתיל. והא רבא הוא דאמר מוקף צמיד פתיל עד שיפחת רובו? – לא קשיא, הא – ברברבי, והא – בזוטרי".

אם המוקף צ"פ מציל גם מהיסט עד שתהיה לזב אפשרות להכניס את אצבעו, היה רבא צריך לומר מידה שישית, שאם ניקב בכדי אצבע מציל מטומאת מת ולא מהיסט, ואם נפחת רובו או כרימון אינו מציל מהיסט. וגם סתימת לשונו: "עד שיפחת רובו" משמע שאין נפק"מ בפחות מזה⁶.

חילוק בין הכלי לתכולתו

כמה ראשונים ואחרונים הציעו ליישב את הקשיים בשיטת רש"י, שגם לדעתו ההיסט מטמא את תכולת הכלי, אלא שהכלי עצמו נשאר טהור (אלא אם כן יש בתוכו משקים, ואז הם מטמאים את הכלי מדרבנן)⁷. בכך הסבירו את "מי לא עסקינן" וכו', שאכן כלי החרס טהור, אבל האוכל טמא.

5 הדבר נובע בפשטות גם מהמקור לדין ההיסט בכלי חרס: "וכלי חרש אשר יגע בו הזב ישבר" (ויקרא טו,ב), כלי דווקא. לגבי פשוטי כלי עץ יש להוכיח זאת מהמשנה בכלים פ"ט מ"ו: "מלמד שבלע את הדרבן, לבנה שבלעה את הטבעת... הסיטן הזב – נטמאו... נגע בהן ככר של תרומה – טהור", מפני שהדרבן בלבד טמא ולא המלמד, שהוא פשוטי כלי עץ.

6 ואין לומר שכלי שניקב כאצבע עדיין מציל מהיסט עד שיינקב דרך פתחו, כפרש"י (ד"ה עד) לגבי הצלה מטומאת מת שבה נאמר "כלי פתוח", דרך פתחו ולא דרך נקביו. לעניין הצלה מדין "לא בא לכלל מגע" לא שמענו תנאי זה (ועיין חזו"א טבו"י סי' ה סק"י, שבטומאת שרץ אין נפק"מ אם נכנס דרך פתחו או לא, ואין זה אלא בטומאת אוהל, הנכנסת מבחוץ). גם כאן חשיבות מיוחדת לכך שהדובר הוא רבא, אלא שתוס' בב"ב קנה ע"א ד"ה איתמר מציעים לגרוס "רבה".

7 תוס' ר"י הזקן ותלמידו; מאירי בשם "חכמי הדורות שלפנינו"; תוס' הרא"ש וריטב"א בשם ר' יעקב ב"ר שמשון (תלמידו של רש"י ובעל הפירוש הידוע על מסכת אבות) – כולם בשבת שם. במגיני שלמה שם תירץ אחרת, שרש"י טיהר רק כלי שייחדו "לישב עליו כל ימיה", כלשונו, ולכן אינו מיועד להיפתח כלל (לפ"ז מסתבר שמדובר בכלי ריק; אך ראה להלן הערה 14 על הגרסה המדויקת ברש"י).

ר' אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורג, תלמיד ר"ת, בתשובתו שבראבי"ה סי' אלף קלד (מהדו"ד בליצקי ח"ד עמ' ר-רא), נוקט בשיטה מיוחדת: לדעתו כלי החרס המוקף צ"פ הנטמא בהיסט הזב אינו מטמא אלא

הרמב"ן דחה חילוק זה: "ואינו נכון בטעם, לפי שאם 'בא לכלל מגע' קרית ליה, מפני שעתיד ליפתח - שניהן טמאין, ואם לאו - שניהן אינן באין לכלל היסט", וכיו"ב כתב הנודע ביהודה (מהדו"ת אר"ח סי' קלז), שלדעת רש"י אין סברה לחלק בין הכלי לתכולתו. מכל מקום, מצאנו באחרונים שביארו את החילוק בדרכים שונות:

- א. הכלי המוקף צ"פ קיבל צורה חדשה והיא שמונעת מגע בו; כעת זהו סוג כלי שאין כניסה אליו. לכן הוא נחשב כאינו בא לכלל מגע וממילא גם לא להיסט. לעומת זאת האוכל שבתוך הכלי, אמנם נמצא כעת במקום שאין בו מגע, אבל אין זו מהות וצורה חדשה של אוכל זה, אלא מיקום אקראי, ולכן הוא נחשב בא לכלל מגע והיסט⁸.
- ב. כלי חרס נטמא בהגעת הטומאה אל תוכו, ולכן כלי המוקף צמיד פתיל טהור, מאחר שאין לו "תוך" הראוי לנגיעה. מה שאין כן האוכל שבתוכו, שטומאתו אינה תלויה ב"תוך"⁹.
- ג. רש"י (שבת פג ע"א ד"ה כרע הזב) מבאר שדין ההיסט נלמד מפסוקים שונים: באדם - "וכל אשר יגע בו הזב וידיו לא שטף במים וכבס בגדיו ורחץ במים וטמא עד הערב" (ויקרא טו,יא). בכלי חרס - "וכלי חרש אשר יגע בו הזב ישבר" (שם, יב). ובאוכלין ומשקין - מהמשך הפסוק, "וכל כלי עץ ישטף במים", כדרשת הספרא שם (פרשת זבים, פרשתא ג,ג): "אלו אוכלים ומשקים וכלים שעל גבי הזב"¹⁰. הפסוק המלמד על כך שהיסט נחשב כנגיעה הוא זה שנאמר על כלי חרס (רש"י ב"ק כה ע"ב ד"ה פכין), ולכן רק בכלי חרס נאמרה דרישה זו שמה שלא בא לכלל מגע לא בא לכלל היסט, מה שאין כן באוכלין ומשקין וכלי שטף, שבלימוד על היסטם לא נאמרה לשון נגיעה, ולכן גם היסט שאינו בא לכלל מגע מטמא אותם¹¹.

אוכלין ומשקין שבתוכו ולא כלים, אע"פ שגם הם הוסיפו, וזה כדן עליונו של זב, שאינו מטמא אדם וכלים אלא אוכלין ומשקין. אך בהמשך (י"אפילו אם" וכו') לכאורה הסתייג מחידוש זה, ע"ש.

- 8 ביאור 'נר למאור' על בעל המאור בסוגיין, שבת עמ' רמ.
- 9 שו"ת צמח יהודה ח"ג סי' רז: "אם היסט כ"ח מוקף צ"פ אינו נטמא, דהלא אין דין מגע כעת לטמא פה, דהלא אין כ"ח מיטמא אלא מאוירו, וכיון שזה סתום אין כאן אויר", ונראה שכוונתו כנ"ל. כמה הערות על דבריו: א. לכאורה לפ"ז גם אינו מקבל טומאה מתוכו, כגון שהכניסו בו שרץ חי והקיפוהו צ"פ ואז מת השרץ, וזה חידוש גדול. ב. קשה לומר שלכלי אטום אין "תוך", ואדרבה, הצלתו על מה שבתוכו מטומאת מת היא מתורת "כלי" שעליו, ואוכלין שגובלן בטיט אינם ניצולים בצ"פ (ובחיים ג ע"ב). ג. הרי בפכים קטנים ופתוחים בוודאי יש "תוך" ואעפ"כ סובר רש"י שמכיוון שמבחינה מעשית לא ניתן לנגוע בהם אינם באים לכלל היסט. אם כן, על כרחנו צריך לבאר ברש"י מה החילוק בין הפכים לבין תכולת הצמיד פתיל, ולא די לבאר מה בין כלי החרס המוקף צ"פ לבין תכולתו.
- 10 אך לדעת הרמב"ם (פיה"מ עדויות פ"ו מ"ב הבים פ"ד מ"ו) דרשה זו עוסקת בעליונו של זב, שהוא לדעתו מושג אחר מהיסטו, ואכמ"ל.
- 11 הרב מרדכי רבינוביץ, 'מעלין בקודש' יז עמ' 159. אמנם גם בפסוק על טומאת אדם נאמרה לשון נגיעה, אך לדעתו, מכיוון שהגמ' בניה מג ע"א לומדת מאזכור היסטו בלשון נגיעה דין אחר לגבי הזב המטמא, שבית הסתרים של הזב אינו מטמא בהיסט, אין ללמוד ממנו את הדין לגבי האדם הנטמא שמה שלא בא לכלל מגע לא בא לכלל היסט.

גם אם נקבל שרש"י מודה שתכולת הכלי נטמאת בהיסט – וכמובן הדבר ממעיט מאוד מערכו המעשי של דיון זה, בימי חז"ל ובפרט בימינו – אין בכך יישוב לכל המקורות. הגמ' בגיטין הנ"ל וכן התוספתא באהלות, שעוסקות במפורש בתוכן הכלי, אכן מיושבות היטב לפי חילוק זה. את המשנה בטהרות "הכל טמא" והגמ' בנדה "כלי חרס... אינו ניצול" והירושלמי בחגיגה יש להעמיד בדוחק מה, שמדובר רק על תכולת הכלי, והכלי עצמו טהור (אך רש"י בנדה פירש שגם הכלי נטמא, ראה לשונו לעיל). אולם בתוספתא בכלים אוקימתא זו דחוקה יותר, ופשטה שהיא עוסקת בצ"פ עצמו, שאף הוא אינו ניצול במשא הזב (כפי שהעיר המהרש"ם ח"ג סי' קעג). גם המשנה בעדויות על אלפסין עוסקת בהם עצמם.

ביאור הגמרא בשבת

הראשונים שדחו את שיטת רש"י בהיסט כלי חרס המוקף צ"פ נזקקו לבאר אחרת ממנו את ראיית רבא: "מי לא עסקינן דייחדינהו לאשתו נידה וקאמר רחמנא טהור?". רש"י פירש שהפסוק עוסק בהצלה מטומאת מת בלבד, אבל מכיוון שכלי טמא אינו חוצץ ממילא מתברר שמדובר בכלי טהור, ומשמע שהוא נשאר טהור גם בצורת שימוש הרגילה, שיושבים עליו וגם מסיטים אותו, ומכאן שכלי מוקף צ"פ אינו נטמא במדרס ולא בהיסט. אולם תוס' וסיעתם מפרשים שאין כוונת רבא לשער מהי המציאות הרגילה שעליה דיברה התורה, אלא כוונתו לומר שהדין של טהרה מטומאת מת מלמד מסברה גם על המדרס, מפני שגם טומאה זו באה לכלי מגבו ולא מתוכו, ואם כלי החרס מקבל טומאת מדרס – היה עליו להיטמא גם במת. לעומת זאת ההיסט הוא פרשה אחרת, שכן טומאה זו נחשבת כנגיעה בתוכו, ומסברה אינה תלויה כלל בטומאת גבו במת או מדרס. לשון אחרת: לרש"י ראיית הגמרא ממוקדת בעבר: האם לא מדובר על כלי שכבר היה בשימושה של נידה? ואם כבר נטמא – כיצד הוא חוצץ כעת?¹² אך לתוס' הראיה איננה

ראיתי לחכם אחד שביאר בדעת רש"י טעם אחר לחלק בין כלי חרס לאוכלין, שבכלי חרס ההיסט מטמא רק משום שהטומאה נחשבת כנגיעה בכל הכלי, ולדעת רש"י כלי חרס אינו נטמא בנגיעה כלל, אפילו בדופנו הפנימי, אלא רק מחמת הימצאות הטומאה בתוכו, אבל האוכל שבתוכו נטמא בהיסט, משום שהוא נחשב כנגיעה בו. וכתב שלפי סברה זו גם כלי חרס פתוח אינו נטמא בהיסט אלא רק תכולתו, ומה שהוזכר בכמה מקומות שכלי חרס נטמא בהיסט – הכוונה לתכולתו. הדברים אינם ראויים להיאמר כלל, שהרי התורה אומרת: "וכלי חרש אשר יגע בו הזב ישבר", ועל כך דרשו בספרא (מצורע, פרשת זבים, פרשת ג, ב); "אשר יגע בו – מגע שהוא ככולו, הוי אומר זה היסטו". וגם בדעת רש"י אין לדברים קיום, וברור מדבריו בסוגיה (ד"ה ודין וד"ה מי) שכלי חרס פתוח נטמא בהיסט.

12 לשון רש"י הנדפס: "ואי טמא מדרס היכי מציל, והא כל דבר טומאה אין חוצץ בפני הטומאה", ומובנו לכאורה: "שהוא בר טומאה", ראוי לטומאה, וא"כ רש"י מוכיח מיכולתו לקבל טומאה ולא מכך שנטמא בפועל, וכך הביאו הריטב"א: "ואי טמא מדרס היאך מציל, דהא כל דבר שהוא מקבל טומאה אינו מציל בפני הטומאה". אולם ב'דקדוקי סופרים לפירש"י' (ניו יורק תשמז) גורס ע"פ כתה": "דבר טמא", וכך בתוס' רי"ד בהעקתו את רש"י: "והא כל דבר טמא אינו חוצץ" (בניגוד לריטב"א, שבכל העניין שם הביא את רש"י בניסוח משלו ולא העתיק במדויק). גם הלשון "בר טומאה" או

מן המציאות אלא מן ההלכה: האם לא מדובר על כלי שראוי גם למושב, ואם בזה הוא ראוי להיטמא - מדוע לא ייטמא גם מהמת?¹³

מסגנון ראייתו של רש"י משמע כדעת הרמב"ן והנוב"י הנ"ל, שלדעתו גם תכולת הכלי ניצלת מהיסט, שהרי הפסוק מלמד שכלי מוקף צ"פ מציל לא רק על עצמו אלא גם על מה שבתוכו, כפי שרש"י מדגיש: "דאפילו ייחדו לאותו כלי לאשתו נדה לישב עליו כל ימיה אמר קרא דמציל על מה שבתוכו באהל המת... ובהיסט נמי לא מטמא ליה... לפיכך מציל על מה שבתוכו", ומכך שהוא מציל כעת את תכולתו אנו מסיקים שגם בעבר לא נטמא, וממילא משמע שגם התכולה לא נטמאה! אפשר, אמנם, שהדיון הוא על כלי שרק לאחר ההיסט הכניסו בו אוכל והקיפוהו צ"פ, אבל באופן זה קשה להבין כיצד ניתן לקבוע שגם בעבר לא נטמא, שהרי היה פתוח, ויכלה הנידה להכניס את ידה לתוכו ולהכניס ולהוציא את חפציה. משמע, אפוא, שהכלי נאטם לפני שנעשתה נידה וכשנעשתה נידה השתמשה בו לשיבה וגם הסיטתו¹⁴.

יש יתרון בפירוש תוס', שכן לכאורה דקדוקו של רבא מוקשה: בשלמא אם היה נאמר בתורה ש"כל כלי אשר יש צמיד פתיל עליו טהור הוא", יש מקום ללמוד שכן ההלכה גם אם ייעדו אותו לשיבה. אך התורה אומרת רק ש"כל כלי פתוח אשר אין צמיד פתיל עליו טמא הוא", ומגן להוכיח שכל כלי אטום טהור? ולביאור תוס' הרי זה מיושב, כי עצם טהרת כלי אטום מטומאת מת מוכיחה על טהרתו גם מן המדרס.

¹³ "דבר טומאה" לא מופיעה ברש"י כלל, פרט לכריתות ד ע"ב: "נחש נמי - אע"ג דלאו בר טומאה הוא", וכאן ליתא "הוא".

¹³ כך דעת ר"י בתוס' (כפי שהוסבר בחת"ס, ובמהר"ם הסבר שונה), והתבארו הדברים יותר ברמב"ן וברא"ם ס"י רעז (אך תוס' מסיימים שר"י היה מסופק בדבר, ועל צדדי הספק ראה 'שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין', טהרות, עמ' 24). ר"ת מפרש כעין זה, אבל תולה בפסוק "וכל כלי" שבא להורות גם על טהרה מכל טומאת גב, ואין זה רק קישור של הגמרא מסברתה מטומאת מת לטומאת מדרס, וראה גם בבעל המאור דף לד ע"ב.

¹⁴ בפרט מובן כך לפי נוסח רש"י שבדק"ס הנ"ל: "לישב עליו כל ימי נידתה", במקום "כל ימיה" שלפנינו (לעניין הייחוד הקבוע לשיבתה, נראה שרש"י נצרך לזה כדי להסביר מדוע לא נאמר "עמוד ונעשה מלאכתנו"). אמנם יש לשאול: אם אכן מדובר שישבה בפועל על הכלי עם תכולתו, מדוע רש"י נזקק לכך שאילו הכלי היה נטמא מדרס אינו חוצץ מטומאת המת ולכן לא יציל על התכולה, הרי בלאו הכי התכולה נטמאה מן הכלי הטמא מדרס, שהרי כלי חרס מטמא את כל מה שבאווירו (והתקשה בזה המהרש"א)! אכן בתוס' הרי"ד מצינו סברה מחודשת, שאע"פ שהכלי טמא מדרס אין זה מטמא את תכולתו, וצ"ב, ושם דעתו שכלי חרס עצמו אינו מטמא מה שבאווירו, אלא רק הטומאה שבאוויר הכלי מטמאת את מה שבכלי (וצ"ע משבת קלה ע"ב, שם מבואר שהכלי עצמו מטמא את מה שבאווירו), או שטומאת המדרס, אילו הייתה, מטמאת רק את גב הכלי ולא את תוכו (כיו"ב בתוס' בברכות יט ע"ב ד"ה מדלגין, על חבית המוקפת צ"פ שנעשתה גולל לקבר). אך י"ל בפשטות, שהנפק"מ היא האם מה שבתוך הצמיד פתיל נטמא מן המת טומאת שבעה וטעון הזאה או נטמא רק טומאה קלה כנוגע במדרס.

סיכום

שיטת רש"י במסכת שבת שכלי חרס המוקף צמיד פתיל טהור מטומאת היסט, מפני שההיסט תלוי באפשרות המגע. רוב ככל הראשונים חלוקים עליו וסוברים שגם כ"ח המוקף צ"פ נטמא בהיסט, ויש לכך ראיות רבות מדברי חז"ל. יש שביארו שכוונת רש"י לטהר רק את הכלי עצמו ולא את תכולתו, מטעמים שונים. מכל מקום, חלק מהראיות אינן מתיישבות בכך, וגם פשטות דברי רש"י שכוונתו לטהר גם את התכולה.

פרק ב: הברייתא על פכים קטנים ופירושיה

בברייתא בשבת פד עמ' א-ב ובבא קמא כה ע"ב¹⁵ נאמר:

"מפץ במת מניין? ודין הוא: ומה פכין קטנים, שטהורין בזב - טמאים במת¹⁶, מפץ, שטמא בזב - אינו דין שיהא טמא במת?"

רש"י (שבת ד"ה ודין, ב"ק ד"ה פכין) מפרש שהפכים הם כלי חרס, ו"טהורים מזב" היינו מכל טומאותיו: במגע אינו מטמא, כי אין כלי חרס נטמא מגבו, וגם מתוכו אינו יכול לטמא, מפני שפי הפך צר ואין הזב יכול להכניס אצבעו לתוכו. במדרס אינו מטמא, כי בחרס אין טומאת מדרס, וגם הפכים אינם מתאימים לשייבה. ואף בהיסט אינו מטמא, מפני שכלל הוא שכל מה שאינו נטמא במגע - אף בהיסט אינו נטמא.

תוס' בשבת (ד"ה שטהורים) וב"ק (ד"ה ומה), על אף שחלקו על רש"י בעניין היסט בצמיד פתיל, כפי שהתבאר, הסכימו לפירושו שהפכים הקטנים הם כלי חרס ושהם טהורים מהיסט, מפני שאינם באים לכלל מגע. טעמו של דבר, שכלי המוקף צמיד פתיל מיועד להיפתח, ולכן הוא נחשב לדעתם כבא לכלל מגע ונטמא בהיסט. הפכים הקטנים, לעומת זאת, אינם מיועדים להיפתח יותר מכפי שהם כעת, ולכן אינם באים לכלל מגע.

פירוש אחר כתבו הראב"ד בב"ק והרמב"ן בשבת ועוד ראשונים בשם הגאונים, שהפכים המדוברים הם של עץ¹⁷. לפי פירוש זה "טהורים בזב" אין פירושו שטהורים

15 מעתה כל הפניה למסכת שבת וב"ק בגמרא ומפרשיה תתייחס לדפים אלה, אלא אם ייאמר אחרת.

16 בב"ק נדפס לפנינו: "מטמא במת", וכן להלן: "שמטמא בזב", "שיטמא במת", אבל בכל כחה"י בשבת ובב"ק "טמאים במת", "טמא בזב", "טמא במת", עיין שינו"ס בב"ק מהדור' פרנקל. כאשר ל"במת", זהו הנוסח לפנינו בשבת בכל כחה"י, ובחלקם בב"ק, וזו הלשון במובאות בראשונים כמעט בכל מקום. בחלק מכתה"י בב"ק: "באהל המת", ראה שינו"ס, וכך ברש"י שם ובספר הישר סי' קסז (מהדור' דבליצקי), אך אולי כפירוש ולא כגרסה, וכמ"ש רש"י בשבת: "טמאין במת - באהל המת", וראה להלן פרק ד על משמעות ההבדל.

17 בפירושי הגאונים שבידינו לא מצאתי מקור למה שכתבו הראב"ד והרמב"ן בשמם, ורנ"ג בשבת כאן ובברכות כג ע"א מבאר שמדובר בכלי חרס, וכן בר"ח בב"ק ובערוך ערך 'פך' (ראה לשונו להלן הערה 85). לשון הראב"ד: "פכים קטנים אפילו (שלא) של עץ קאמר", וכן לשון הרשב"א בב"ק, ואפשר להבין מלשון זו שאין כוונת הגאונים להעמיד בשל עץ דווקא, אלא בכל מיני פכים, ואמנם סתמם של חרס,

מכל טומאותיו, שהרי כלי עץ נטמא במגע מבחוץ, אלא הטהרה המדוברת היא מן המדרס בלבד, וזהו הניגוד בין הפך למפץ, הטמא מדרס. ופירוש שלישי ברבנו חננאל (בב"ק): הפכים הם כלי חרס, כפירוש רש"י, אך הטהרה מזב הנדונה כאן היא טהרה מן המדרס בלבד, כלשונו: "פכים קטנים - כלי חרש עגולין, שאין בהן לא שכיבה ולא ישיבה"¹⁸. נמצא שעל פי רש"י מתחדש בסוגיה שכלי חרס בעל פה צר, שאין הזב יכול להכניס לשם את אצבעו, אינו נטמא בהיסטו, וכך נקטו גם תוספות. לעומת זאת על פי פירוש הגאונים או פירוש ר"ח אין מן הסוגיה ראייה לחידוש זה.

פרק ג: המקור לטהרת הפך מהיסט

רש"י בב"ק (ד"ה פכין) מבאר שהמקור לטהרת פכים קטנים מן ההיסט הוא לשון התורה שממנה נלמד דין ההיסט: "להכי אפקיה רחמנא להיסט כלי חרס בזב בלשון מגע, כדכתיב 'וכלי חרס אשר יגע בו הזב' וגו' (ויקרא טו,יב), ומהכא נפקא לך דזב מטמא בהיסט"¹⁹, למימר דכל שאינו ראוי לטמא במגעו אינו מטמא בהיסטו".

רש"י בשבת (ד"ה ודין הוא) מביא מקור נוסף לחידוש זה: "ובהיסט לא - דאפקיה רחמנא בלשון נגיעה, דכל שאינו מטמא במגע אינו מטמא בהיסט. ובהעור והרוטב אמר נמי הכי לגבי טומאת משא: את שבא לכלל מגע - בא לכלל משא". במשנה בחולין פ"ט מ"ה נאמר שמי שנוגע בקולית (עצם הירך) של נבלה כאשר העצם סתומה - טהור (כי עצם נבלה אינה מטמאת כשלעצמה אלא מדין שומר, כשיש כזית בשר בפנים, ודווקא כאשר ניתן לגעת בכשר), ואם העצם נקובה בנקב כלשהו - הנוגע בכל מקום בעצם טמא (שמכיוון שניתן לנגוע בכשר באופן כלשהו, אפילו בחוט השערה, העצם מטמאת כדין שומר). ואומרת המשנה: "מנין שאף במשא? תלמוד לומר 'הנוגע... והנושא', את שבא לכלל מגע - בא לכלל משא, לא בא לכלל מגע - לא בא לכלל משא"²⁰.

אבל הראיה שמביאה הברייתא איננה מדין המיוחד בחרס אלא מהמשותף לכל הפכים הקטנים, של חרס או של עץ. וכך לשון הריטב"א בשבת: "דנקט פכים קטנים משום דאיכא פכים של עץ דכשהם גדולים אפשר דייחדיניהו למדרס וטמאים מדרס". לפ"ז אפשר שהראב"ד לא ראה מקור בגאונים שבו נכתב להדיא שהפכים של עץ, אלא שמדברי ר"ח על כך שהפכים אינם ראויים לישיבה למד הראב"ד שהחרס שהזכיר אינו בדווקא. אך ברמב"ן שם: "והגאונים ז"ל פירשו פכין קטנים של עץ" (אולם בנידה ה ע"ב: "כ"ש לדעת הגאונים שהן מפרשים פכין קטנים שאינן ראויין לישיבה", ללא אזכור החומר), וכן בר"ן ובמאירי.

18 הר"ח לא כותב בפירוש שטומאת היסט נוהגת בפכים אלו, אבל הוא מאריך להביא מקורות על כך שמדרס כלי חרס טהור, ושרק כלי הראוי לישיבה טמא מדרס, ולא כותב מאומה על כך שפי הפך צר ושהוא טהור מטומאת אווירו והיסטו. בפירוש ר"ח בשבת לא הוזכרו הפכים כלל.

19 בגמ' בנידה מג ע"א שלהלן נלמד ההיסט מהפסוק הקודם: "וכל אשר יגע בו הזב וידיו לא שטף במים", אולם בספרא (מצורע, פרשת זבים, פרשת ג,ב) למדו זאת מהפסוק שהביא רש"י.

20 במשנה הקודמת שם נחלקו ר' עקיבא ור' ישמעאל על עור שעליו כשני חצאי זיתים, שאינם מטמאים

מלשון רש"י "אמר נמי הכי" וכו', ומהשמטת עניין זה בפירושו לב"ק, משמע שאין כוונת רש"י ללמוד באופן ישיר את הדברים זה מזה, שהפסוק המוכיח שמשא תלוי במגע מוכיח גם על היסט. כוונת רש"י רק להביא מקור לצורת הלימוד, ודון מינה ואוקי באתרין. וכך מבואר בתוספות תלמיד ר"ת לב"ק: "ואף על פי שלא מצינו זו הדרשה בתלמודא בהדיא, מיהו דומה לה מצינו בהעור והרוטב גבי נבילה, דאמרינן התם כל שבא לכלל מגע בא לכלל משא, מה לי משא ומה לי היסט? דהא אמרינן התם (חולין קכד ע"ב): 'אטו נושא לאו מסיט הוא?'. ואפילו מאן דלית ליה התם הא סברא כל שבא לכלל משא וכו', הני מילי גבי נבילה, דלא אפקה רחמנא למשא בלשון נגיעה, אבל גבי היסט דזב, כיון דאפקיה רחמנא בלשון נגיעה כולי עלמא מודו דכל שבא לכלל מגע בא [לכלל היסט]²¹. אולם בריטב"א בשבת משמע שזהו לימוד גמור: "דשפיר יליף היסט ממשא לענין זה, דהא טומאת היסט ענין משא הוא".

לעניין הדימוי של רש"י בין הלימודים, יש לשים לב לכך שבטומאת נבלות הדיון הוא על הגורם המטמא, הנבלה, האם היא ראויה למגע. בדברי חז"ל לא מצאנו דרשה התולה את היסט הזב בכך שהחפץ הנטמא ראוי למגע²². מצאנו מעין זה בנדה מג ע"א, לגבי הזב המסיט: "אמר ריש לקיש: קנה בקומטו של זב, והסיט בו את הטהור – טהור. קנה בקומטו של טהור, והסיט בו את הזב – טמא. מאי טעמא? – דאמר קרא 'וכל אשר יגע בו הזב וידידו לא שטף במים' – זהו הסיטו של זב, שלא מצינו לו טומאה בכל התורה כולה; ואפקיה רחמנא בלשון נגיעה, למימרא דהיסט ונגיעה כידיו: מה התם – מאבראי, אף הכא – מאבראי". הגמ' לומדת מכך שההיסט הוזכר בלשון מגע, שכשם שמגע בית הסתרים טהור כך היסט בית הסתרים טהור.

לגבי הנטמא לכאורה מצאנו שם להיפך, שקנה בקומטו של טהור והסיט בו את הזב – טמא (ההיסט כאן הוא במובן של משא, ולא ההיסט המיוחד של זב). כמו כן נאמר שם מב ע"ב: "אמר רבא: שרץ בקומטו – טהור, נבלה בקומטו – טמא... נהי דבמגע לא מטמא – במשא מיהא מטמא". במגיני שלמה (ביצה לב ע"א) הביא מכאן ראיה שמצד הנטמא המגע לא תלוי במשא²³. אמנם יש להשיב, שהאדם הנטמא "בא לכלל מגע" אם יגע בנבלה או

במגע, האם מטמאים במשא. ר' עקיבא מטהר, והגמ' (קכד ע"ב) מבארת שטעמו מהיקש המגע למשא, והסתפקה האם ר' ישמעאל מודה בהיקש זה.

21 וכן הסיק במי נפתוח (פרפר סד, ג) שגם ר' ישמעאל החולק על היקש המשא למגע יודה בהיסט הזב. יש לבאר יותר את הדברים: משא איננו צורה מסוימת של מגע אלא עניין בפני עצמו, שהרי מצינו בנבלה ובמי חטאת שיש בהם כדי הזיה שהנוגע אינו מטמא בגדים ואילו הנושא חמור ממנו ומטמא בגדים (כלים פ"א מ"ב). לעומת זאת ההיסט נחשב כסוג מסוים של מגע, "מגע שהוא ככולו... זה היסטו" (ספרא, שם). אם כן, התלייה של ההיסט באפשרות המגע מתבקשת יותר.

22 לגבי נבלה אין מקום לדון על כך, כי כלים לא נטמאים במשא (עיי' טהרת ישראל ח"א עמ' 352-354), אלא האדם, שתמיד יש בו אפשרות של גילוי.

23 והקשה על תוס' שם ד"ה אלפסין, אך קושייתו עולה גם על רש"י בשבת, כמ"ש השפת אמת בביצה שם.

בזב במקום גלוי שבגופו, אך הרי כך ניתן גם לומר על זב המסיט בקומטו, שאע"פ שאינו נוגע הרי הוא בא לכלל מגע אם יאחזו את הקנה בידו, ואעפ"כ אומרת הגמ' שטהור, דהיינו שלא די שיבוא לכלל מגע אלא ההיסט גופו צריך להיות גלוי כמגע. משמע, אפוא, שהגמ' מחלקת בהיסט בין המטמא לנטמא, שבנטמא לא נאמר כלל שהסטתו תהיה כעין מגע. אמנם דין זה לא נאמר במפורש לגבי היסטו של זב, שאם הזב הסיט את הטהור בקומטו של הטהור הרי זה טמא, ומרש"י בקידושין כה ע"א (ד"ה לעיני) משמע באמת שבמקרה זה טהור²⁴, אולם התוס' (נידה מג ע"א ד"ה למימרא ותוס' הרא"ש בקידושין שם) חלוקים עליו²⁵. נצטרך לומר, אם כן, שהשוואת ההיסט למגע מתפרשת באופן שונה לגבי המטמא ולגבי הנטמא: לגבי המטמא צריך שההיסט יהיה בפועל באופן של כעין מגע, ולא בבית סתריו, ואילו לגבי הנטמא צריך שתהיה עכ"פ אפשרות למגע, ואם אין כל אפשרות למגע אין זה היסט.

מקור אפשרי נוסף בתורה לטהרת הפכים מן ההיסט הוא דברי רבא בשבת: "מי לא עסקינן דיחדינהו לאשתו נדה, וקאמר רחמנא טהור". לפירוש רש"י, כאמור, מדובר אפילו כאשר הנידה הסיטה, וממילא יש לשמוע שמה שלא בא לכלל מגע לא בא לכלל היסט. רבינו נסים גאון (בשבת) כותב דקדוק אחר בפסוקים המוכיח על טהרת הפכים: "פכין קטנים שטהורין בזב טמאים במת, ממה שאמרה התורה בענין הזב 'וכלי חרש אשר יגע בו הזב ישבר', ולא אמרה 'וכל כלי חרש', למדנו שפכין קטנים טהורין בזב". מדבריו משתמע בבירור ש"טהורין בזב" נאמר לעניין היסט ולא רק לעניין מדרס, שהרי הפסוק שהביא עוסק בהיסט, כאמור²⁶, וראה להלן פרק ט דיון בשיטתו. הלימוד מהעדר "כל"

24 בגמ' שם נאמר שמגע שרץ בבית הסתרים של הטהור אינו מגע, כי "יגע אמר רחמנא", ויש גרסאות שונות מהו הפסוק שהגמ' מביאה. רש"י גורס שזהו הפסוק "וכל אשר יגע בו הזב": "ונפקא לן במסכת נדה מ'וכל אשר יגע בו הזב' וגו', הא שטף טהור? בתמיה, הא טבילה בעי! אלא כל אשר יגע בו הזב דבבר שהוא גלוי כידיו, והזב לא שטף עדיין כל גופו במים, שלא טבל מזובר, וכבס בגדיו". מצורת הלימוד, ומההשוואה למגע שרץ בבית הסתרים של טהור, משמע שגם הנטמא מהיסט הזב צריך להיות גלוי. אולם ייתכן שרש"י סובר שהגמ' בקידושין מפרשת את הפסוק על מגע גרידא ולא על היסט והיא חלוקה על הגמ' בנידה, וכפי שמשמע בספרא, ראה הערה 19.

25 גרסתם בגמ' שם שונה, ועיין גם מרומי שדה בקידושין. לשון תוס' הרא"ש: "מיייתי לה על קנה בקומטו של זב והסיט בו את הטהור... וליכא למימר דדרשינן נמי מיניה שלא יטמא את הטהור במגע בית הסתרים שלו, דאם כן אפילו ממשא נמי נמעט, כי היכי דמעטינן קנה בקומטו של זב והסיט בו את הטהור, דהוא קרא במשא דרשינן ליה התם. ובהדיא אמרינן התם דקנה בקומטו של טהור והסיט בו את הטמא טמא". לא ברור לגמרי מדבריו האם המשא שהזכיר בתחילה הוא שהטהור נושא את הזב, ובו אכן נאמר בגמ' במפורש שגם היסט בקומטו של הטהור טמא, או שכוונתו להיסט, שהזב נושא את הטהור, ובו לא נאמר הדבר במפורש, אלא שהרא"ש מדעתו מדמה את ההיסט למשא. אך המשך דבריו "דהוא קרא במשא דרשינן ליה" מבהיר שכוונתו להסתת הזב את הטהור, שהרי כך פירשה הגמ' בנידה את הפסוק, ולדעתו אפילו באופן זה קנה בקומטו של טהור נטמא.

26 וכפי שהביא רנ"ג עצמו בסמוך, דף פג ע"ב, מהספרא. ועוד, שאם כוונתו למגע הזב באוויר הכלי, הרי פכים קטנים טהורים מעצם זה שהזב אינו יכול לנגוע בתוכם, ואין צורך בדיק מהעדר "וכל".

מתמיה לכאורה, שהרי אין זה בגדר מיעוט למה שמסברה היינו מטמאים, אלא רק העדר ריבוי למה שמסברה היינו מטהרים, ואם מסברה ההיסט אינו תלוי במגע, כיצד יתמעט בגלל חסרון "כל"? מסתבר שרנ"ג מתייחס להעדר "כל" כאל מיעוט מחמת הניגוד לסיפא של הפסוק: "וכל כלי עץ ישטף במים", ומהבדל זה יש לדקדק שקיים הפרש בין חרס לעץ בטומאת היסט. ייתכן גם שהדיוק הוא מהניגוד לפסוק על כלי חרס בטומאת שרץ: "וכל כלי חרש אשר יפול מהם אל תוכו" (ויקרא יא, לג), ומכאן למדנו שיש כלי חרש הנטמא בשרץ ולא בהיסטו של זב.

אחר כל הדברים, רש"י וסיעתו נזקקו לחדש דרשה שאיננה מופיעה במפורש בדברי חז"ל, ואדרבה, מהגמ' על היסט הזב בקומטו ניתן לשמוע שבנטמא אין כל דרישה שההיסט יהיה כמגע.

פרק ד: שיקולים פרשניים בסוגיה

בפרק זה יובאו שיקולים שונים בפשט הסוגיה שיש בהם כדי להעדיף את אחת משיטות הראשונים על פני חברתה בעניין טהרת הפכים. לנוחות הלומד העדפתי לחלק את הדיון לשתי קבוצות: א. הערות בפשט לשון הגמרא. ב. הדיון בראשונים על הקל וחומר מפכים למפץ.

א. פשט לשון הגמרא

1. מהו "פך"?

לעניות דעתי קשה להלום את פירוש הגאונים שהפכים הקטנים הם של עץ, שכן במקומות רבים מבואר שהפך הוא של חרס, ולא מצאתי בשום מקום אזכור לפך מחומר אחר. בביצה פ"א מ"ז: "תבלין נדוכין במדוך של עץ, והמלח בפך ובעץ הפרור", הרי שהוזכר בניגוד לעץ. במסכת כלים הוזכר הפך רק בפרקים העוסקים בכלי חרס: בכלים פ"ב מ"ב: "הפכים הגלילים", ושם פ"ג מ"ב: "הפך והטפי שיעורן בשמן"²⁷. בפרקים העוסקים בכלי עץ ומתכת וזכוכית לא הוזכר הפך. ובנגעים פי"ב מ"ה: "וכי מה מטמא לו? אם תאמר כלי עציו ובגדיו ומתכותיו? – מטבילין והן טהורים. על מה חסה התורה? על כלי חרסו ועל פכו ועל טפיו", כלומר, על כלי חרסו הגדולים ואפילו על הקטנים, הפך

27 זהו שימוש הרגיל של הפך. ראה שמואל-א י, א ומלכים-ב ט, א "פך השמן"; תוספתא כתובות פ"ה ה"ח: "פך נר ופתילה"; כלים ב"ק פ"ב ה"ט: "הפכין הגלילין שמוליכין בהן שמן למרחץ"; שבת כא ע"ב: "פך אחד של שמן"; שם מ ע"ב: "מביאה אשה פך של שמן ומניחתו כנגד המדורה... פעם אחת נכנסתי אחר רבי לבית המרחץ ובקשתי להניח לו פך של שמן באמבטי"; מנחות נט ע"ב: "ותיהוי פך", עיי"ש ברש"י; ירושלמי ב"ק פ"ח ה"ו: "שיבר את הפך בפניה ובו כאיסר שמן" (מלשון רבי עקיבא בתגובה למעשה "העלית חרס בידך" אפשר גם ללמוד שהפך הוא של חרס, אבל מצינו אצל ר"ע מטבע לשון זו גם בעניינים אחרים, ספרא תזריע פרק א, ב).

והטפי²⁸. ובברכות כג ע"א: "בכלי שאינו כליין - [מכניס את התפילין] אפילו [בכלי] פחות מטפח. אמר מר זוטרא ואיתימא רב אשי: תדע, שהרי פכין קטנים מצילין באהל המת", הרי שהם מחרס. ובמגילה יד ע"א: "שאל ויהוא שנמשחו בפך - לא נמשכה מלכותן", כי הוא מחרס, השביר (מהרש"א).

לאור זאת ייתכן לפרש²⁹ שאין כוונת הראב"ד שיש "פך" של עץ, אלא שהק"ו הוא מכלל כלי הקיבול שאינם ראויים לישיבה, והפכים, שהם אכן של חרס, משמשים רק כדוגמה לכך. הנקודה העיקרית בדבריו היא שהק"ו איננו מתכונה מיוחדת הקיימת בכלי חרס.

2. הגרסה

הגרסה "ומה פכין... מטמאים באהל המת"³⁰ מחזקת קמעא את שיטת רש"י ותוס', שמדובר בפכים קטנים בעלי פה צר, שכזית לא נכנס לתוכם, ולכן טומאת המת האפשרית בהם היא אוהל בלבד. מכל מקום, גרסה זו אינה מצויה ברוב ככל המקורות. יש לציין גם לתוס' בחגיגה כג ע"ב ד"ה יצא, המצטטים את הברייתא בלשון: "ומה פכין קטנים, שטהורין בזב... מפץ, שטמא במדרס...". ולא "שטמא בזב". לפי נוסח זה משתמע מהניגוד בין "בזב" לבין "מדרס", שכוונת הברייתא שהפכים טהורים מכל טומאות הזב, כרש"י (יחגי דוד' ח"ב עמ' רמה). אולם בכל המקורות שבידינו, בכתה"י ובראשונים, אין זכר לגרסה זו, ונראה שגרסת התוס' בחגיגה אינה העתקה מדויקת אלא שיטפא דלישנא עקב פירושה בסוגיה.

עוד מצאנו בספר הישר (חידושים קסז): "תניא בבבא קמא פרק כיצד הרגל פכין קטנים טמאים באהל המת וטהורים במשא הזב", ולפי גרסה זו מפורש שהפכים טהורים אף בהיסט. אך גם לגרסה זו לא מצאנו חבר בשום מקום, גם לא במקומות אחרים בספר הישר (סי' רנח ותקמ), ונראה שהיא שגרת לשון מהגמ' בביצה לב ע"א על אלפסין חרניות הטהורות במשא הזב.

3. ה"דיו"

בגמ' בב"ק נאמר: "והא האי תנא לא דריש דיו ואף על גב דלא מפריך ק"ו, דתניא: מפץ במת מניין? ודין הוא: ומה פכין קטנים שטהורים בזב - מטמא במת, מפץ שטמא בזב - אינו דין שיטמא במת? וקמייתי לה בין לטומאת ערב בין לטומאת שבעה. ואמאי? אימא: אהני ק"ו לטומאת ערב, ואהני דיו לאפוקי טומאת שבעה!".

28 ברור שמדובר על כלים הנטמאים ואין להם טהרה במקווה, אם כן לא מדובר בשל עץ. גם אין להעמיד בשל זכוכית, אפילו למ"ד שאין לה טהרה במקווה, כי הנדון הוא על מה "התורה חסה", ועוד, שהמשך המשנה: "אם כך חסה התורה על ממונו הבזוי" לא יכול להיאמר על הזכוכית, שהייתה יקרה למדי. ובילק"ש מצורע רמז תקסו: "על כלי חרסו, על פכו", אבל בכתה"י בנגעים כמו לפנינו.

29 על פי מה שהתבאר לעיל הערה 17, שהכוונה רק שלפעמים הוא של עץ.

30 ראה הערה 16.

בפשט הגמ' לא ברור ממה כוונתה לעשות "דיו", האם מפכים במת, שאין בהם אלא טומאה קלה, ולכן גם במפץ אין ללמוד אלא שייטמא טומאת ערב (עיין תוס' ד"ה וקמייתי); או ממפץ בזב, שאינו אלא טומאת ערב³¹. מרש"י מבואר שה"דיו" הוא ממפץ בזב, שכן כתב: "ליהני דיו למעוטי מטומאת שבעה – דהא זב לא מטמא ליה במשכבו אלא טומאת ערב", וכן מפורש בר"ח: "דיו לבא מן הדין, והוא המפץ במת, להיותו כנודון, והוא המפץ בזב". לפ"ז אפשר שמדובר בפכי עץ, שיש בהם טומאת מת גמורה³². אולם במגיני שלמה (שבת פד ע"ב) הציע שהשאלה "דיו" על הפכים של חרס, שאינם נעשים אב הטומאה ואין בהם טומאת שבעה.

ב. קושיות תוספות על הקל וחומר

תוס' בשבת וב"ק מקשים על הקל וחומר מפכין למפץ סדרת קושיות, שכולן נובעות מהנחת רש"י שמדובר בפכים של חרס הטהורים מכל טומאות הזב. על פי הפירוש שמדובר בפכי עץ קושיות אלו בטלות מעיקרן, ושתיים מהן בטלות גם לפי הפירוש שמדובר בפכי חרס הטהורים ממדרס בלבד. לפיכך חשוב ללבן את תשובות התוס', ולבחון עד כמה הן נוחות בפשט השמועה.

1. סוג הכלי

מדוע הק"ו נעשה מפכי חרס, ולא מכלי עץ שאינם ראויים למדרס, כגון סאה ותרקב? הלא גם עליהם ניתן היה לומר: ומה כלים אלו, שאינם טמאים מדרס – טמאים במת, מפץ, הטמא מדרס – אינו דין שייטמא במת? תוס' בשבת מנסחים את השאלה כ"תימה, דמסאה ותרקב ותיבה שפתחה למעלה יכול לעשות ק"ו", ולא הבנתי היטב תמיהה זו, במה עדיפותם של אלו על פני פכים קטנים. אכן, בתוס' הרא"ש ניסח את השאלה באופן מתון יותר: "והוא הדין דהוה מצי למעבד ק"ו מכל כלי חרס... או סאה ותרקב ותיבה שפתחה למעלה", ובתוס' בב"ק לא הקשה כלל מכלים אלו. ייתכן שכוונת תוס' בשבת להקשות לאור דבריהם בהמשך שלא ניתן להוכיח מפכים קטנים בלבד, מפני שיש בהם

31 בלשון התוס' בקידושין ה"ב ד"ה חופה: האם הדיו הוא מ"תחילת דינא", החומרא בקל שאותה רוצים ליישם בחמור, או מ"סוף דינא", החומרא שקיימת בחמור שממנה מוכיחים שהוא החמור – וזוהו יש יותר חידוש באמירת "דיו", עיין בב"ק כה ע"א במשנה, בדברי רבי טרפון, ובתוס' ד"ה אני: "וא"ת והיכי קאמרי רבנן דיו, כל ק"ו כך הוא...". בקל וחומר הקודם בסוגיה, על מעיינות הזב, ה"דיו" הוא מסוף דינא (קרי בזב) ואין אפשרות לפרש אחרת.

32 אע"פ שרש"י ור"ח עצמם לא פירשו כך את הפכים. בראבי"ה (תשובות וביאורי סוגיות סי' תקפ, מהדור' דבליצקי ח"ג עמ' רעב) מובא אחד מבעלי התוספות, ר' שמעון (המהדיר משער שהוא ר"ש מיונביל, תלמיד ר"י), שכתב שה"דיו" נובע מצורת הניסוח של הק"ו, שמזכיר את דין המפץ בזב, ואילו הייתה הגמ' מנסחת את הק"ו בצורה שונה, שמפץ חמור מפכים בלי לפרט במה חומרתו, לא היה מקום לשאלת ה"דיו". ז"ל: "ובשמעתא דמפץ נמי בלשון אחר ליכא דיו, ומה פכין קטנים שכן כך קלים יש בהן חומרא זאת, מפץ החמור לא כ"ש שיהא בהן חומרא כמו פכין קטנים, דהיינו בין טומאת ערב ובין טומאת שבעה". מבואר שפירש שהפכים הם של עץ.

חומרא שהם מטמאין מאווירן, והראיה מהם אינה אלא בצירוף "שאר כלים יוכיחו", ואם כן עדיף היה ללמוד רק מכלי העץ.

תוס' משיבים שלא ניתן לעשות ק"ו למפץ מסאה ותרקב, מאחר שכלים אלו נעשים אב הטומאה, מה שאין כן מפץ, שאין לו טהרה במקווה (ע"פ הגמ' בשבת) ואם כן אינו נעשה אב הטומאה (ע"פ הגמ' בערובין קד ע"ב). דהיינו, מכיוון שגם לאחר הק"ו לא נוכל לחדש במפץ שיהיה אב הטומאה, אלא יהיה דינו קל מכלי העץ, הרי שלא ניתן ללמוד מהם קל וחומר למפץ, והכרחי לבסס את הק"ו על כלי חרס³³.

תוס' בתשובה זו הולכים לשיטתם (ד"ה מפץ) שיש שני סוגי מפץ: של עץ ושל שיפה וגמי, והגמ' בב"ק, האומרת שהמפץ התרבה לטומאת שבעה, דהיינו שהוא אב, מתכוונת רק למפץ של עץ, ואילו מפץ של גמי אינו טמא שבעה. אולם חבל ראשונים ואחרונים חלוקים על מסקנה זו, ולדעתם הכלל שמה שאין לו טהרה אינו נעשה אב הטומאה נאמר רק על כלי חרס, ולא על המפץ, שיש במינו טהרה במקווה³⁴. ממילא, אין כל מניעה ללמוד את הק"ו על טומאת המת במפץ מכלי עץ.

על פי השיטה שמדובר בפכי עץ שאלת תוס' לא מתחילה, שכן אכן הגמ' עושה את הק"ו מכלי עץ שהציעו תוס'. מכל מקום, מסתבר כאמור שאין כאן תמיהה של ממש על שיטת רש"י.

2. גודל הכלי

מדוע הגמרא מזכירה "פכים קטנים" בדווקא, ולא עשתה ק"ו מפכי חרס גדולים? הרי גם אם הם ראויים לישיבה עליהם, מדרס כלי חרס טהור! גם קושיה זו מיושבת כמובן אם מדובר בכלי עץ.

תוס' בשבת וב"ק משיבים שאכן אפשר היה לעשות ק"ו מכלים אלו, אבל "טפי ניחא ליה למיעבד ק"ו מפכים קטנים, שטהורין מכל טומאת הזב לגמרי". החזו"א (כלים ס"ג סק"א) תמה על תשובה זו: מאחר שבפכים קטנים אין מגע והיסט, ממילא לא ניתן ללמוד על מגע והיסט הזב במפץ אלא מק"ו מפכים גדולים: ומה פכים גדולים, שאין בהם מדרס, טמאים במגע הזב והיסט, מפץ, שטמא מדרס, אינו דין שיטמא במגע הזב והיסט? אם כן, עדיף היה לכתחילה ללמוד מהפכים הגדולים, שמלמדים על הכל.

33 האחרונים נחלקו בהבנת דברי תוס': יש שהבינו שהמפץ שאין לו טהרה במקווה אינו נעשה אב הטומאה אפילו במדרס, ומה שהתחדש בו שהוא טמא מדרס הוא לטומאה קלה בלבד, להיות ראשון לטומאה כעין משכבו של בועל נידה (מהר"ם בשבת, וכן בשטמ"ק בב"ק בשם ר' ישעיה: "בשל שיפה וגמי ומטמא מדרס... להיות ראשון"; רש"ש פסחים יז ע"א, ותמה על תוס' מהגמ' בחולין קכט ע"א על כופת שאור: "שמטמאין טומאה חמורה", והרי תוס' בשבת פד ע"א ד"ה לאפוקי כתבו שאין לו טהרה במקווה, וטומאתו מדין "יש במינו טהרה במקווה"). ויש שהבינו שהמפץ נעשה אב הטומאה במדרס, ורק בטומאת מת לא (חת"ס בשבת; חזו"א כלים ס"ג סק"ג).

34 ראה לעיל ס"ג ב פרק ב סעיף ב: האם המפץ נעשה אב, ושם הבאתי ראיה לשיטה זו.

התוס' בחגיגה (כג ע"ב ד"ה יצא) תירצו את שאלת תוס' אחרת, שלא ניתן לעשות את הק"ו מפכים גדולים ומטהרה ממדרס בלבד, אלא דווקא משום שהפכים הקטנים טהורים מכל טומאות הזב. טעמו של דבר, שהטהרה מן המדרס נובעת מצורת שימושו של הכלי ותו לא, ואין זה עניין של חומרא וקולא³⁵. מאידך, גם טהרת פכים קטנים מהיסט, שהיא רק תוצאה מהעובדה שלא ניתן להכניס בהם אצבע, אינה קולא. אלא שכאן מצטרפת הקולא מחמת גזירת הכתוב, שמה שאינו ראוי למגע בשר הזב גם לא נטמא במגע שערו, ולדעת תוס' שם – אפילו במעיינותיו (ועל כך להלן). חידוש הלכתי זה הוא קולא מיוחדת, שממנה ניתן ללמוד קל וחומר על המפץ. ואם כנים הדברים, הרי זו קושיה על שיטת ר"ח והגאונים שהלימוד הוא מטהרת הפכים ממדרס בלבד, שהרי אין זו הלכה של "קולא" אלא מציאות ותו לא.

ברם, דברי תוס' הללו קשים לענ"ד. אם כוונת הגמ' ללמוד דווקא מהדין של מגע הזב, שהוא הקולא שנאמרה בפכין ולא במפץ, לא ברור מניין לברייתא שהמפץ אכן נטמא בטומאה זו. בשלמא לשיטת תוס' בשבת וב"ק, שהראיה היא מן המדרס אבל נוח לצרף לה קולות נוספות כדי להבליט את חומר המפץ לעומת הפכים, יש לנו לימוד על טומאת המפץ מ"כל המשכב" (כפירוש רש"י, על פי המשך הסוגיה בשבת). אולם אם הראיה היא ממגע הזב בבשרו או בשערו, או ממעיינות הזב, מניין לנו שאכן המפץ נטמא בהם? טומאת המגע נלמדת רק אחרי הידיעה שהמפץ נטמא במת, והוא הדין לכל הטומאות (או מפכים גדולים, כדברי החזו"א הנ"ל), ולא ניתן לבנות את הק"ו על טומאת המגע. אכן, בשיח יצחק בחגיגה שם רמז כנראה לקושי זה וביאר שעכ"פ המפץ חמור מפכים, שהוא טמא בכל טומאת זב השייכת בו, דהיינו מדרס, בניגוד לפכין, שטהורים גם ממה ששייך בהם³⁶. ועדיין אינו נהיר לענ"ד: הלא בטרם הק"ו המפץ טהור ממגע הזב ומעיינותיו, אע"פ שטומאות אלה שייכות בו!

לשיטת ר"ח, שהק"ו הוא מפכים של חרס ורק מטומאת מדרס שבהם, צריך ביאור מדוע באמת נזקקה הגמ' לפכים קטנים דווקא. מסתבר שהברייתא העדיפה לבחור דוגמה שבה באופן מובהק הכלי אינו ראוי למדרס, מעצם צורתו, ללא צורך בחידוש מגזירת

35 הר"ן בשבת חש בקושי זה, וכתב שבפכים קטנים, שאינם ראויים למדרס, התחדש שאפילו אם יחד אותם למדרס אינם מק"ט, ומכאן שיש קולא מיוחדת במדרס, ולכן נכון לעשות ק"ו מטומאת מדרס לטומאת מת.

לענ"ד יש מקום ליישב את הק"ו גם ללא חידוש זה. הק"ו הוא מכלי קיבול למדרס, מתוך הנחה שהטומאה שהתחדשה בכלי הקיבול היא טומאה בסיסית שכל כלי שימושי ראוי לה, ואילו בטומאת מדרס התחדשה טומאה נוספת שבה הכלי, עקב שימושו המיוחד, נעשה אב הטומאה. אם כן, הדגש בק"ו איננו שבפכים יש קולא חריגה, שאותה אכן יש ליישב בכך שאינם מתאימים למשכב, אלא להיפך: הדגש הוא שבמפץ יש חומרא חריגה, המלמדת על חשיבותו ככלי, וא"כ ק"ו שייטמא טומאת מת.

36 לדעתו גם תוס' בשבת וב"ק סבורים כתוס' בחגיגה, ולזה כוונתם באומרם ש"ניחא ליה" לעשות ק"ו מפכים קטנים שטהורים מכל טומאות הזב.

הכתוב (רשב"א בב"ק)³⁷. לעניין זה יש לציין לגמ' בב"ק טז ע"א, על כך שהבהמה אינה מועדת לרבוץ: "לא שנו אלא פכין גדולים, אבל פכין קטנים אורחיה הוא... איכא דרמי לה מירמא: תנן: ולא לרבוץ, והתניא: ולמעך את האדם ואת הבהמה ואת הכלים!... כאן בפכין גדולים, כאן בפכין קטנים". כאן ה"קטנים" הם בגובה שמאפשר לבהמה לעבור מעליהם ולרבוץ עליהם³⁸, וזהו גובה שגם לא נוח לישיבה והישענות, ולא מדובר בכלים קטנטנים הראויים לפתח צר מאוד.

בתוס' רי"ד בשבת תירוץ אחר: הברייתא הזכירה פכים קטנים כדי לחדד עד כמה טומאת המת חמורה, שהיא נוהגת אף בפכים קטנים. לפי דרכו מסתבר שמדובר בפכים קטנטנים, פחותים מטפח, כפי שהגמ' בברכות הנ"ל מדגישה.

לענ"ד דווקא לפי רש"י יש קושי מסוים בתואר "פכים קטנים" בסוגיה שלנו, שכן לפי שיטתו תואר זה בא לציין את הפה הצר שלהם, והרי ניתן לעשות כלי גדול בעל פיה צרה! ואמנם לרוב יש התאמה בין נפחו הכללי של הכלי לבין רוחב פתחו, אבל דווקא אם ההלכה כרש"י, שכלי בעל פה צר אינו מקבל טומאת היסט, היה מתבקש לעשות גם כלי קיבול גדולים עם פה צר, כדי להבטיח את טהרתם³⁹.

עוד יש להעיר, שהדוגמה במשנה לכלי בעל פיה צרה אינו הפך אלא הטפי, כמ"ש בפרה פ"ו מ"ג: "המקדש בשוקת והטפי בתוכה, אף על פי שפיו צר כל שהוא המים שבתוכו מקודשין". וכך כתב בפירושו הגאונים המיוחס לרה"ג (כלים פ"ג מ"ב): "טפי זה

37 יש מקום להוסיף, שאם הפך טהור ממדרס רק משום שהוא כלי חרס, דהיינו מגזירת הכתוב המקיש משכבו לו, הרי זה סותר לכאורה לכך שהמפץ טמא מדרס, כפי שהגמ' מקשה (ומתרת ש"ש במינו טהרה במקווה"). אם כן, אפשר שלא נוח היה לברייתא לומר בחדא מחתא שחרס טהור ממדרס ומפץ טמא בלא ביאור על ההבדל הדק שביניהם, וכפי שהתקשה בזה ר' אילעא ואמר "רחמנא ליצילן מהאי דעתא". אך סברה זו נקלשת לפי ביאורי (לעיל סי' ב פרק ד) לעניין "יש במינו טהרה במקווה" שלפיו למעשה בדרך כלל יש טבילה למפץ, ע"ש ודוק.

38 ראה לשון רש"י ד"ה לימא: "וברייתא בכלים קטנים ובילדים קטנים ובבהמה קטנה", כלומר, ה"פכים קטנים" הם בגובהו של ילד קטן או בהמה קטנה.

39 וראה לשון ר"ת בספר הישר סי' רנח ותנח ש"רגילין לעשות פכין שפיהן צר", וזו העילה שאינם נחשבים כבא לכלל מגע, בניגוד לצ"פ שעתיד לפתחו. עניין זה ניתן לבדיקה, האם בממצאים ארכאולוגיים מיישובים שבהם נשמרה הטהרה (וסימן מובהק לה הוא קיום מקוואות וריבוי כלי אבן) יש שכיחות גבוהה יותר של כלי חרס בעלי פיה צרה. סקירה שנערכה לבקשתי (ע"י גב' מאירה שלפוקוב) העלתה את המסקנה הבאה: הסיכוי למצוא כלים עם פיה צרה בחפירות של אתרים יהודיים עם סימני הקפדה על דיני טהרה גדול קצת יותר מהסיכוי למצוא אותם באתרים אחרים. בכל זאת, הנתונים אינם יציבים וגם בין האתרים שאינם יהודיים יש יישוב (תל אנפה) שבו נתגלו כלים עם פיה צרה בריכוז גבוה. יוצא מן הכלל אזור ירושלים המקודשת (העיר העתיקה של היום ועיר דוד), שם כלים עם פיה צרה היו נפוצים הרבה יותר, כפול בהשוואה לממוצע באתרים ללא סימני טהרה.

ברם, ניתן להסביר את תפוצת הכלים הללו בירושלים באופנים אחרים: א. כלי בעל פיה צרה נוח יותר להובלה של משקים למרחקים, כגון יין של מעשר שני. ב. ייתכן שאכן כלי בעל פיה צרה הועדף מטעמי טהרה, אך זאת משום שבו אין חשש לכניסת ידו של אב הטומאה המטמא את הכלי, או נפילת שרץ וכדומה (וראה להלן פרק ח, ג על כלי חרס הדקין לקודש), אבל אין זה מלמד שהכלי טהור גם מהיסט.

דומה לפך, אלא שהפך – פיו רחב, וטפי – פיו צר, שיוצא השמן ממנו טפה אחר טפה", וציין למשנה בפרה.

3. מעיינות הזב

לאור פירוש רש"י שהפכים "טהורים בזב" מכל טומאותיו, מקשים תוס' מגיין שהפכים אינם נטמאים ממעיינות הזב? הרי הפתח הצר מספיק לכניסת טיפה ממעיינותיו. ואין לומר שטומאת המעיינות תלויה באפשרות המגע, שהרי טומאה זו לא נלמדה מלשון נגיעה, כמו ההיסט, אלא נאמרה בפסוק בפני עצמו, "וכי ירוק הזב בטהור" (ויקרא טו, ח).! התוס' נשאו ב"קשיא", והר"ן דחה מחמת קושיה זו את שיטת רש"י ותוס' ופירש שהק"ו הוא ממדרס גרידא, כדעת הגאונים ור"ח.

הרא"ש בתוספותיו בשבת תירץ ש"טהורים בזב" היינו הטומאות שבגופו, מגע והיסט ומדרס, ולא מעיינותיו, וכע"ז בריטב"א. יש בזה חידוש, שכן המדרס הוא אב הטומאה, וניתן להבין את טומאתו לא כהיטמאות מחמת הזב, כעין מגע והיסט, אלא מחמת היותו טפל לזב⁴⁰, ואם כן הרי זה כעין מעיינות הזב (ראה גם במנחת שלמה, ב"ק שם, מדוע לא ניחא לתוס' בתירוץ זה). איך שלא יהיה, אם "טהורים בזב" אינו כל טומאות הזב כבר אין לנו ראייה ברורה שגם ההיסט בכלל זה. תירוץ אחר ומחודש בתוס' בחגיגה כג ע"ב ד"ה יצא, שגם במעיינות הזב התחדש דין זה שכל שלא בא לכלל מגע לא נטמא בהם, ובלשונם: "דכיון דלא שייך ביה מגע בשר הזב גם מגע שער ומעיינו לא שייך ביה". וכן במאירי בשבת: "וכן רוקו ומי רגליו, לא נאמרה טומאת שער ורוק ומי רגלים אלא במקום שאפשר לו ליגע בבשר". לא ביארו ראשונים אלו כיצד הדבר נלמד מהפסוקים, ויש שביאר שהדבר נלמד מסמיכות הפסוקים (ויקרא טו, ח-ח): "והנוגע בבשר הזב... וכי ירוק הזב בטהור" (תוספות אהרן, מפינסק, שבת שם).

4. אוויר הפך

קושיה נוספת של תוס' על הק"ו היא: כיצד ניתן לעשות ק"ו מפכים קטנים למפץ? הרי הפכים חמורים יותר, כי נטמאים מאוירים, משא"כ במפץ! גם שאלה זו אינה שייכת בכלי עץ.

תוס' משיבים שכלי עץ יוכיחו, שנטמאים מדרס אע"פ שאין בהם טומאת אוויר. תשובה זו מחדדת את הנקודה שהק"ו הוא מטומאת מדרס בלבד, ואלו דאמת אינו זקוק לקולא בפכים שטהורים ממגע והיסט. הרא"ש (בשטמ"ק בב"ק) תירץ אחרת, שעניין האוויר אינו פירכה לק"ו, מאחר שלמפץ אין אוויר כלל, וטומאה זו אינה שייכת בו⁴¹.

40 ראה לכך מדין "משכבו ולא הגזול" (ב"ק סו ע"ב); וראה לעיל סי' ב הערה 4, ואכמ"ל.

41 תירוץ נוסף הצריך ביאור כתב בתוס' תלמיד ר"ת שם, ראה להלן פרק ו.

5. הפירכה מכלי חרס המוקף צמיד פתיל

תוס', ע"פ שיטתם שכלי חרס המוקף צ"פ נטמא בהיסט, הקשו על הק"ו מפכים, הטהורים בזב וטמאים במת: כלי חרס המוקף צ"פ יוכיח, שטמא בהיסט הזב וטהור במת! גם שאלה זו נופלת אם הק"ו הוא רק מן המדרס, שכן גם כלי חרס המוקף צ"פ טהור ממנו.

תוס' מתרצים בשם ר"ת שאין מקום לפירכה זו, מפני שטומאת היסט נחשבת כנגיעה בתוך הכלי, ואם כן גם המת, אילו היה בתוך הכלי המוקף צ"פ היה מטמא אותו. אחרים נזקקו לומר, מכח קושי זה, שהק"ו אינו רק מהיסט אלא גם או רק ממדרס (ריטב"א בשבת ותוס' רבנו פרץ בב"ק).

סיכום

המושג "פך" בכל מקום הוא של חרס דווקא, וזו קושיה גדולה על פירוש הגאונים, אלא אם נפרש שכוונתם שה"פך" משמש רק כדוגמה לכלל כלי הקיבול. מאידך, כל הקושיות שהקשו תוס' על הק"ו מפכין למפץ ע"פ פירוש רש"י בטלות אם אכן מדובר בשל עץ. לעצם הקושיות, לענ"ד שתי השאלות העיקריות על רש"י הן: א. מדוע נקטה הגמ' "קטנים" דווקא, ועל כך ניתן להשיב באופן מרווח כפי שהשיבו הרשב"א והתוספות רי"ד. ב. כיצד יתיישב "טהורים בזב" עם טומאת מעיינותיו, וקושיה זו בטלה ע"פ פירוש ר"ח שהק"ו הוא מטומאת מדרס בלבד. לפיכך, לענ"ד פירוש ר"ח הוא הנוח ביותר בפשט הסוגיה.

פרק ה: גדרי "בא לכלל מגע"

כפי שהוסבר בפרק ב, תוספות מודים לסברת רש"י שטומאת היסט נאמרה רק במה שבא לכלל מגע, אלא שהם מחלקים בין כלי המוקף צמיד פתיל, שנטמא בהיסט משום שהוא מיועד להיפתח, לבין פכים קטנים, שאינם מיועדים להיפתח יותר מכפי שהם כעת, ולכן נחשבים כאינם ראויים למגע ולהיסט. "וזהו כלל דמילתא: כל דבר שעשוי ליפתח, אע"פ שאינו פתוח עדיין, הואיל ובא ליפתח - בא לכלל מגע, אבל פכין קטנים לא יבואו משום שלא יפתחו יותר, שנגמרה מלאכתן" (ספר הישר לר"ת, חידושים סי' רנח)⁴². יש לבחון סברה זו לאור המקבילה בטומאת שרץ ונבלה, שבהן נאמרה במפורש הדרישה ל"בא לכלל מגע": מה נחשב בא לכלל מגע, מבחינת כוונת האדם ומבחינת גודל הנקב?

42 יש לציין ללשונו שם לגבי אלפסין חירניות, שהן נטמאות בהיסט בהיותן סגורות כי "לאחר שנעשו עושים להם פה, ודבר קל הוא", ומשמע שהדבר תלוי לא רק ברצון האדם אלא גם בקלות הביצוע. כמו כן במאירי בניה ה ע"ב על האלפסין: "שמכיון שעתידות הן ליחלק ומתחלתן עשויות לכך, ולא עוד אלא שעושיין שריטה עמוקה בהקף במקום שראוי לחלקן כדי שיהא חלוקן נעשה לשעתו, הרי הוא כמוקף צמיד פתיל שפתיחתו מצויה". ועיין תוס' נידה סב ע"א ד"ה צפון.

דין "בא לכלל מגע" נאמר לא רק כתנאי לטומאת משא בנבלה, אלא גם כתנאי לטומאת מגע בשומר לשרץ ונבלה, כגון עצם שבתוכה כזית בשר. לגבי שרץ נאמר בחולין קכו ע"ב: "ת"ר: הטמאים - לרבות ביצת השרץ וקולית השרץ... יכול אפילו לא ניקבו? - ת"ל: 'הנוגע... יטמא', את שאפשר ליגע - טמא, ואת שאי אפשר ליגע - טהור. וכמה נקיבתה? - כחוט השערה, שאפשר ליגע כחוט השערה". וכיו"ב שם לגבי נבלה: "ת"ר: בנבלתה - ולא בקולית סתומה, יכול אפילו ניקבה? ת"ל: 'הנוגע... יטמא', את שאפשר ליגע - טמא, ואת שאי אפשר ליגע - טהור".

עוד נאמר שם לגבי נבלה:

"בעי רב אושעיא: חישב עליה לנוקבה ולא ניקבה, מהו? מחוסר נקיבה כמחוסר מעשה דמי, או לא? הדר פשטה: מחוסר נקיבה לאו כמחוסר מעשה דמי".

זוהי גרסת הגמ' לפנינו, ויש גורסים במסקנה להיפך: "מחוסר נקיבה כמחוסר מעשה דמי"⁴³.

התוס' בשבת (ד"ה שטהורים) וב"ק (ד"ה ומה) ושאר הראשונים שגרסו "כמחוסר מעשה", התקשו בשאלה: מדוע צמיד פתיל נחשב כבא לכלל מגע מכיוון שסופו להיפתח? הרי זה מחוסר מעשה! והשיבו, וצמיד פתיל מן הסתם עומד להיפתח, ואילו הקולית מן הסתם איננה עומדת לכך ומחשבתו לפותחה היא יוצאת דופן, ולכן אינה מחשיבה את הטומאה ככת נגיעה.

המאירי בשבת פד ע"ב ("ויש מכריעים" וכו', וכן בגיטין סא ע"ב ונידה ה ע"ב) חילק באופן אחר בין צמיד פתיל לפכין וקולית: הצמיד פתיל נחשב בא לכלל מגע לא מפני שהוא עתיד

43 הגרסה שלפנינו "לאו כמחוסר מעשה דמי" מופיעה בדפוסים ישנים, בילקוט שמעוני (שמיני רמז תקמג) ובספר הישר לר"ת, חידושים סי' רנח ותקמ, וראה גם במאירי בחולין שם: "חישב עליה לנקבה ועדיין לא נקבה הרי זה ספק [כדעת הרמב"ם שלהלן]... ויש מי שאומר שהוא טמא לגמרי", כגרסה "לאו כמחוסר מעשה", וראה בריטב"א להלן הערה 45.

הגרסה "כמחוסר מעשה דמי" מופיעה בשלושה כת"י שבידינו (באחד מהם הוגה בצדו "לאר"), ובחבל ראשונים: פסקי הרי"ד בחולין; תוס' בשבת פד ע"ב ד"ה שטהורים ותוס' רא"ש ורמב"ן שם; תוס' ב"ק כה ע"ב ד"ה ומה; ורשב"א בביצה לב ע"א. אלא שכולם פרט לרי"ד כתבו כך בשם ר"ת, ולפנינו גרסתו אחרת, כנ"ל. יש לציין שר"ת (סי' רנח ותנח) כתב שדין זה תלוי במחלוקת התנאים בביצה לב ע"א על אלפסין חירניות, ולדעת ר' אלעזר בר' צדוק שם מחוסר נקיבה כמחוסר מעשה, ושם מאן השתלשל שיבוש בהבאת דבריו (ראה בפרט ברשב"א בביצה בהשוואה לספר הישר). בעצמות יוסף (ב"ק שם) הציג שגם התוס' גרסו "לאו כמחוסר מעשה", אבל הקשו מדוע רב אושעיא שהסתפק לא פשט את ספקו מדין היסט בצמיד פתיל, ועל כך השיבו שיש לחלק.

גרסה שלישית לכאורה, לפיה הסוגיה אינה מכריעה בשאלה זו, מופיעה בכי"מ, שם חסרה השורה "או לא. בתר דבעיה הדר פשטה" וכו'. אך ברור מהשמטת "או לא" שאין זו גרסה מקורית אלא טעות דילוג גרידא מחמת 'הדומות'. אכן, הרמב"ם בהל' שאר אבה"ט פ"ב הי"ב פסק שהדבר ספק והכס"מ כתב שהייתה לו גרסה אחרת, דהיינו כנראה שהבעיא מסתיימת ב"תיקו", או שהגרסה שלפניו הייתה ככ"מ. ייתכן גם שהרמב"ם הכיר את שתי הגרסאות הנ"ל ולא יכול היה להכריע ביניהן.

להיפתח אלא מפני שהיה פתוח בעבר, בטרם נאטם. זאת, בניגוד לפכין ולקולית, שהיו שתומים מתחילתם (סברה זו מופיעה גם בר"ן שם)⁴⁴. על פי סברה זו מבאר המאירי בביצה לב ע"א את שיטת ר' אלעזר בר' צדוק באלפסין חירניות, שטהורות במשא הזב מפני שאינן ראויות למגע. אך במסקנתו הכריע שטעמו אחר, שלא נגמרה מלאכתן, וכ"כ בעדויות פרק ב. ר"ת (ספר הישר סי' רנח, וכן מבואר בסי' תקמ) גרס "לאו כמחוסר מעשה דמי", בהתאם לסברה בצמיד פתיל שמה שמיועד לכך דינו כבר מגע⁴⁵. אך התחבט מסוגיה זו מצד שיעור הנקב: מדוע בקולית די בנקב כחוט השערה, בפועל או במחשבתו, כדי להביא את הטומאה לכלל מגע, ואילו בפכים קטנים נקב כלשהו אינו מועיל?

הוא מתרץ בשתי דרכים: האחת (בסי' רנח), כדברי רש"י (בשבת ד"ה ודין) שבנגיעת שיער הזב נאמרה גם כן ההלכה שהמקום צ"ל ראוי לנגיעת בשר, ואילו בנגיעת הטהור בנבלה לא נאמרה הלכה זו, ולכן די באפשרות לנגיעת השיער. חילוק זה מוסבר היטב על פי המקור בספרא לדינים אלו: נגיעת שיער הזב נלמדת (בספרא מצורע, פרשת זבים, פרק ג, ה) מהפסוק "והנוגע בבשר הזב", ואילו נגיעת שיער הטהור זב נלמדת (שם פרק ד, ה) מהפסוק "וכל אשר יגע בו הזב", ושם לא נאמר "יגע בבשרו". וכך ביאר הר"י מלוניל בחולין שם: "ושיעור נקיבתו במשהו, שהרי אפשר ליגע בו כחוט השערה שלו, כלומר של הנוגע... דאע"ג דגבי זב לא חשיב נגיעה אלא בבשר, כדאמרינן 'מה פכים קטנים שטהורין זב טמאין במת', התם משום דכתיב 'והנוגע בבשר הזב'⁴⁶.

תירוץ שני כתב ר"ת (בסי' תקמ), שקולית שניקבה אפילו כחוט השערה – סוף הנקב להתרחב, ולכן היא נחשבת כבר כראויה למגע, משא"כ בפכין קטנים, שהנקב אינו צפוי להתרחב⁴⁷. לכאורה דבריו אינם מתיישבים עם המפורש בגמרא: "וכמה נקיבתה? כחוט השערה, שאפשר ליגע כחוט השערה", והתקשה בזה בסדרי טהרות (כלים ד ע"ב). ייתכן שר"ת לא גרס מילים אלו, וכך אכן הגרסה בילק"ש רמז תקלז, וכן בשני כתי"י (כ"מ ועוד), ובשניהם מילים אלו נוספו בצד הגליון.

44 ראיתי מי שביאר שהמאירי נזקק לסברה זו משום שלא ניחא ליה לחלק בין עתיד לפותחה או לא, מחמת הקושיה מקולית, שאע"פ שחישב לנוקבה הרי זה מחוסר מעשה. אך דווקא במאירי משמע שגרס "לאו כמחוסר מעשה", ראה הערה 43.

45 וכן בריטב"א בשבת: "וכן אתה יכול לומר במוקפין צמיד פתיל שהרי עומדים ליפתח, מה שאין כן בפכין קטנים שאין עומדים לינקב יותר, וכדאמרינן בהעור והרוטב גבי קולית נבלה, דמחוסר נקיבה כמחוסר מעשה דמי בשלא חישב עליו לנקיבה". דהיינו, גרסתו במסקנה שאם חשב לנוקבה "לאו כמחוסר מעשה דמי", ולכן דין צמיד פתיל מובן בפשטות, ואילו הפכים טהורים כדן קולית שלא חשב עליה.

46 אך ברש"י בחולין שם ד"ה כחוט השערה: "שהשער המחובר הרי הוא כבשר, בין שער טהור הנוגע בטומאה בין שער טמא שנגע בו הטהור", ע"פ הברייתות בספרא שהביא, ומשמע שאין חילוק בין הדברים.

47 וכתב שבפכים קטנים המחשבה לנקוב לא מועילה, בניגוד לקולית.

סיכומו של דבר: בעצמות הנבלה מצאנו (לפי גרסת כמה ראשונים) שהמחוסר נקיבה כמחוסר מעשה, ומאידך נקב כשערה מספיק להחשיבן כ"בא לכלל מגע". לפי השיטה שבטומאת היסט יש תנאי של "בא לכלל מגע", יש כאן סתירה לכאורה מקצה לקצה: צמיד פתיל, שמחוסר מעשה, נחשב "בא לכלל מגע", ואילו פכים קטנים, שיש בהם נקב כשערה, נחשבים "לא באו לכלל מגע". לשם כך זקוקים אנו לחילוקים שונים: צמיד פתיל חמור יותר מקולית, משום שהוא עתיד להפתח מן הסתם או כי כבר היה פתוח בעבר. מאידך, מגע שער הזב קל יותר ממגע שער הטהור בנבלה, כי בשער הזב יש תנאי שתהיה אפשרות למגע בשרו.

פרק ו: רוחב הפתח המטהר

יש לברר לשיטת רש"י מהו רוחב הפתח שממנו ומטה הכלי טהור מהיסט. בירור זה תלוי בשאלה מקדימה: האם נאמר כאן שיעור קבוע, או שמא הדבר תלוי בכל זב וזבה בפני עצמם, שאם אינם יכולים להכניס את אצבעם – הכלי טהור מהיסטם? יש הבדל ניכר בין האפשרויות, מאחר שלהלכה גם תינוק בן יומו מיטמא בזיבה (נידה פ"ה מ"ג), אבל בפועל זיבה אינה שכחה בפחות מבן תשע (משנ"ב ס"י תנו סק"כ; ועייין מאירי נידה לא ע"ב, שאינה מצויה בפחות מבן שלוש עשרה), ונידה אינה מצויה בפחות מגיל הנערות (נידה י ע"ב). אם בזרת של תינוק בן יומו עסקינן, מדובר ברוחב של כחצי ס"מ⁴⁸. ואם בזב הבוגר שלפנינו, מדובר ביותר מס"מ (עייין מנחות מא ע"ב, שאצבע קטנה של אדם בינוני היא שישיית הטפח)⁴⁹.

האצבע – לפי הזב שלפנינו או שיעור אחיד?

לשון רש"י (שבת ד"ה ודין, ב"ק ד"ה פכין): "אין יכול להכניס אצבעו", וכן במאירי, ומשמעות לשון זו שהדבר תלוי בכל זב כמידתו. כך גם ברמב"ן בשבת, אלא שחידד שמדובר על האצבע הקטנה: "ואינו יכול להכניס אפילו אצבעו קטנה". אך ברשב"א בב"ק "אצבע קטנה", ולא "אצבעו". בפרט מלשון ספר הישר לר"ת (חידושים, ס"י תקמ): "פכין קטנים שטהורין בזב... בעינן כדי הכנסת אצבע", ומלשון הריטב"א בשבת: "שאין אצבע קטנה נכנסת בהם", משמע יותר שהיא מידה כללית. אך דקדוקים אלו לכאן ולכאן אינם מוכרחים, כמבואר למעייין.

בקולית הנבלה והשרץ מצאנו שדי בנקב כחוט השערה כדי להחשיבם כבא לכלל מגע, מפני שאפשר לנגוע בהם באמצעות שיער האדם, בראשו או זקנו (חולין קכו ע"ב ורש"י ד"ה

48 לפי כמה מדידות שנערכו לבקשתי, רוחב הזרת של תינוק בן יומו, בקצה הצר יותר בסביבת הציפורן, הוא בסביבות 5 מ"מ.

49 מצאנו שיעורים אלה בירושלמי בתרומות פ"ח ה"ג לגבי שיעור הנקב שיש בו חשש גילוי: "וכמה הוא שיעור נקב? ר' יעקב בר אחא בשם ר"ח מחוי בה הכין, אמר: ראש אצבעי קטנה. ר' יעקב בר אחא, ר"ש בר ווא בשם ריב"ל: עד כדי שלא תכנס ראש אצבע קטנה לתוכה של תינוק בן יומו".

כחוט, וראה לעיל פרק ה, על החילוק בין שרץ ונבלה לזב, שבו לא שיערו בשערו). משתמע שנקבע שיעור אחיד לכל, דהיינו ששרץ שיכול לטמא אדם כלשהו מטמא כל אדם (לרבות קרח) וכן כלים, אע"פ שהכלים אינם יכולים לנגוע בשרץ עצמו. לפי זה מסתבר לכאורה שגם בפכים קטנים נקבע שיעור אחיד על פי הזב הקטן ביותר שיכול להכניס אצבעו לתוכם.

בחידושי המהר"ל בשבת מצאתי שלדעתו הולכים אחרי כל זב כעניינו. הוא כותב שלעניין הלימוד מפכים למפץ אין הכרח בחידושו של רש"י ששיער הזב מטמא רק כשאפשר לנגוע בשר, מפני שגם אם ניתן לטמא את הפכים הקטנים באמצעות השיער ניתן לעשות ק"ו: "ומה פכין קטנים היכי שאין לו שער בגופו, שהעבירו תער על כל בשרו, וגבי זב כמו זה בודאי פכים קטנים טהורין, ובמת כל פכים קטנים טמאים, והוי קל וחומר שפיר". נראה שר"ל שבאופן זה הפכים יהיו טהורים גם מהיסט, כי בזב זה אינם ראויים למגע, אע"פ שאין זה אלא מצב זמני עד שיצמח שערו מחדש. מאידך, יש מהאחרונים שנקטו שמשערים לכל הזבים באצבע קטנה של תינוק בן יומ⁵⁰.

ראיות לגודל השיעור

לענ"ד יש להוכיח שלא נקבע שיעור אחיד על פי תינוק בן יומו, משתי ראיות:

א. בהמשך הסוגיה בב"ק נאמר שהפכים הקטנים טמאים בשרץ, ופירש רש"י (ד"ה טמא בשרץ): "דשרץ מטמא ככעדשה וראוי הוא ליכנס בפי פך קטן". וכן בתוס' שם ד"ה ומה פכין: "ובסמוך נמי דיינינן ק"ו מפכין קטנים דמטמא בשרץ, ואם כן בכעדשה נמי יכול ליכנס בפיו", וכן ברא"ש בשטמ"ק "שיכול להכניס בפיו כעדשה". ובספר הישר סי' תקמ"ה: "בעינן כדי הכנסת אצבע, ואפילו בנקב בכעדשה טהור". לדברי כולם העדשה פחותה מהשיעור הנחוץ לטמא את הפך במגע הזב והיסטו. המהר"ם על התוס' בשבת אף דקדק מקושייתם: "מה לפכים קטנים שכן מטמאין מאוירן", שהפכים יכולים להיטמא מאויר "אפילו בלא שום נגיעה, אלא שתלה שיער של מת דרך פיו לתוכו או בכעדשה מן השרץ", דהיינו שהעדשה יכולה להיכנס ברווח בלא נגיעה. בשיעור עדשה יש אומדנים שונים, התלויים בזנים שונים, ועכ"פ מדובר על קוטר של 4-6 מ"מ⁵¹. כאמור, זהו בערך רוחב אצבעו הקטנה של תינוק בן יומו⁵².

50 רא"ל צינץ בספרו 'יין המשמח' על יו"ד סי' קלד סק"ב (מהדרו' אשדוד תשס"ז עמ' שא), 'זהב שבא' על תוס' הרשב"א פסחים סז ע"ב, ו'אילת השחר' (ב"ק עמ' פז).

51 שיעורי תורה לגרא"ח נאה עמ' רלו; מידות ושיעורי תורה עמ' קמח-קמט; בכור קדשים עמ' קסח-קעא.

52 אלמלא דברי הראשונים היה אפשר לדחוק שכוונת הגמרא ששרץ כעדשה יכנס בפי הפך כשהוא מרודד כעין חוט, או שמדובר על אבר מן השרץ, המטמא בכל שהוא (כך הציע ביזהב שבא' הג"ל), אבל מלשונות הראשונים הנ"ל משמע שהבינו שהפתח רחב כשיעור עדשה כדרכה. ב'אילת השחר' הנ"ל כתב: "צ"ל דאע"ג דאפשר ליכנס שם כעדשה... מ"מ אפילו תינוק בן יומו אינו יכול להכניס משהו מבשר אצבעו לתוכו, דאי לאו הכי למה אין ראוי להיות בו טמא מחמת גוף בשר הזב, דהיינו מתינוק בן יומו", וקשה להלום את הדברים במציאות.

ב. במשנה בכלים פ"ג מ"ב: "הפך והטפי - שיעורן בשמן, והצרצור - שיעורו במים. ר"ש אומר: שלשתן בזרעונים", מכיוון שהם משמשים גם להחזקת זרעונים (ר"ש רא"ש ורע"ב). ופירש הרמב"ם: "הזרעונים הבינונים בגדלן, כגון האפונין והפורקדן ודומיהן"⁵³. ברי שעל מנת להשתמש בהם לשם כך צריך להכניס את הזרעונים ברווח מסוים. קוטר האפונה, לפי בדיקתי, כ-5 מ"מ, ומכאן שקוטר פי הפך אינו פחות מ-6 מ"מ, שאצבעו של תינוק בן יומו נכנסת בו.

לכן מסתבר לומר אחת מן השתיים: או ששיערו באצבע קטנה של אדם בינוני, שהיא שישית הטפח; ובקולית השרץ שיערו בחוט השערה, מפני שגם האדם הבינוני יכול לנגוע בבשרו באמצעות שערותיו. או ששיערו בכל זב ונידה כפי שהם, ורק בשרץ, שצריך לדון בו גם על טומאת כלים, נקבע שיעור קבוע לכל. מכל מקום, מדברי רש"י וראשונים נוספים מתבאר שלדעתם מדובר בנקב שזית אינו עובר דרכו, ראה להלן.

יש לציין לדברי תלמיד ר"ת (בשיטת הקדמונים על ב"ק), שדן בשאלה שהוזכרה, מדוע הברייא עושה ק"ו מפכים קטנים דווקא ולא מהגדולים, הטהורים עכ"פ מן המדרס? ומשיב באופן מחודש: "דלא מצי למיעבד קל וחומר מהנהו, דאיכא למיפרך: מה להנך שמיטמאין מאויריהן, תאמר במפץ שאינו מיטמא מאוירו? אבל בפכים קטנים ליכא למיפרך הכי, שפיהן צר כל כך שאפילו כעדשה ושער המת אינו יכול ליכנס בתוכו אלא אם כן יגע בו". לדעתו חלל פי הפך הוא כדי שיערה ותו לא, ולכן אפילו שיער המת בהכרח יגע בדפנות הפך ולא יטמא מן האוויר בלבד⁵⁴. מסתבר שלדעתו השרץ כעדשה גם כן ייכנס בדחיסה בלבד. ברם, הוא לא אומר שהקולא בפכים קטנים נאמרה רק בפה צר כל כך; הקולא נאמרה על כל פך שאין אצבע הזב נכנסת בו, אלא שהלימוד בקל וחומר למפץ תקף, לדעתו, רק מפך בעל פה צר מאוד.

53 נראה שהמקור לדוגמה זאת הוא לשון המשנה בכלאים פ"ג מ"א: "ערוגה שהיא ששה טפחים על ששה טפחים זורעים בתוכה חמשה זרעונים", ומפרשת משנה ב: "כל מין זרעים - אין זורעים בערוגה, וכל מין ירקות - זורעין בערוגה. חרדל ואפונים השופין - מין זרעים, אפונים הגמלנים [הגדולים. פיה"מ] - מין ירק", הרי שאפונים בינוניים הם "זרעים". על לשון "זרעונים" ראה גם הל' כלאים פ"א הל' ח-ט, רא"ש כלאים פ"ב מ"ב ותוס' יו"ט שם פ"ג מ"א.

ראיה לכך שלגבי הפך מדובר בזרעים כעין אפונים ואף גדולים יותר, שבתוספתא (כלים ב"ק פ"א ה"ט) נוקב ר"ש בשיעור זה של זרעונים גם לגבי נבלי יין ולגבי נרות. בנרות חרס עתיקים, לפי מה שראיתי, הפתח המקובל הוא בסביבות 1.5-2 ס"מ. ומצאנו שהנר הוא כלי קיבול ל"פרוטה קטנה" (כלים פ"ג מ"ב, וראה תוספתא כלים ב"מ פ"ד ה"ב ובבלי ביצה לב ע"א: "נר... חזי לקבולי ביה פשיטי"), ומסקירת פרוטות נחושת שמצויות במוזיאונים לא ראיתי פרוטה שקוטרה פחות מ-13.5 מ"מ.

54 צ"ב, שהרי עדיין נטמא באוהל המת אפילו אם לא יכניס את השיער לכלי, וכפי שהעיר הרש"ש בב"ק על תוס'.

כניסת כזית

על פי שיטת רש"י ותוס' שהקל וחומר מפכים קטנים עוסק בכלים בעלי פיה צרה מאוד, שאצבעו של אדם לא נכנסת לתוכם, עולה השאלה האם כזית נכנס בתוכם. לשאלה זו עשויה להיות השלכה על המסקנה מן הקל וחומר: האם יש טומאת נבלות בפכים, וממילא האם טומאה זו קיימת במפץ.

תוס' פד ע"א ד"ה מפץ כותבים: "ואומר ר"ת דהכא במפץ של שיפה ושל גמי, דאין לו שום טומאה אלא מדרבנן לבד מטומאת מדרס". ותמה המהרש"א, הרי יש למפץ גם טומאת מת ושרץ, כפי שהגמ' לומדת בק"ו מפכים קטנים! ופירש שכוונת תוס' לאפוקי מטומאת נבלות "ושאר טומאות" שאינן נלמדות בק"ו זה. דהיינו, שמכיוון שטומאת נבלות בכזית, והזית אינו נכנס בפך, ממילא גם המפץ טהור מטומאה זו. אך המהר"ם פירש את תוס' אחרת, שכוונתם "דאין לו שום טומאה" אלמלא הק"ו (וכך מתבאר מתוס' הרא"ש, שכתב שבשיפה וגמי אין טומאה מדאורייתא כי לא נכתבו לא כמת ולא בשרץ, וע"כ כוונתו בלא הק"ו).

הנחת המהרש"א שכזית נבלה אינו נכנס בפי הפך עולה גם מרש"י בב"ק (ד"ה טמא בשרץ), הכותב: "דשרץ מטמא בכעדשה וראוי הוא ליכנס בפי פך קטן", ומשמע שר"ל שאם השרץ היה מטמא בכזית, כמת ונבלה, לא היה נכנס. לכן גם פירש רש"י ש"טמאים כמת" שנאמר לגבי הפכים הוא באוהל המת ולא בכניסה לכלי⁵⁵. הדבר אינו פשוט: גם אם נניח שפרי הזית אינו יכול להיכנס בפך, וכך מסתבר, שפך שאין האצבע נכנסת בו גם זית אינו נכנס בו⁵⁶, הרי לכזית נבלה אין צורה מסוימת, ואפשר שיהיה ארוך ודק. מה עוד, שבפשטות אפילו כניסת מקצת מן הכזית לאוויר הכלי מטמאת אותו⁵⁷.

מכל מקום, לעניין הלכה רש"י בסוכה (כ ע"א ד"ה והתנן) כותב במפורש שמפץ טמא בנבלה ובכל הטומאות על פי הק"ו (וברש"ש שם נדחק, בעקבות דברי המהרש"א, שאולי כוונת רש"י לטומאה מדרבנן), וכן בנידה מט ע"א ד"ה כל המטמא במדרס הזב מטמא

55 וראה לעיל הערה 16.

56 אך הדבר תלוי בשאלה באיזו אצבע עסקינן, כנ"ל, וגם בסוג הזית. ראה ב'מדות ושיעורי תורה' (מהדו' תש"ס עמ' תקל) נתונים על קוטרם של זני הזיתים הנחשבים ל'מסורתיים' בארץ. הזית הנפוץ יותר, סורי, רחב כ-15 מ"מ בממוצע, ויש קטנים וגדולים ממנו. לשיטת תוס' (הולין קג ע"ב ד"ה חלקו, ועוד) שהזית הוא כחצי ביצה הדבר פשוט שהזית רחב מהאצבע, אולם נראה שרש"י לא סבר כך, עיין פסחים מד ע"א ד"ה ואי מישטר, ודוק.

57 כך ההלכה באוהל המת, שמקצת מן הטומאה תחת האוהל מטמא (אהלות פ"י מ"א). לגבי זב וחבריו חידש הרמב"ם (הל' מטמאי מו"מ פ"ח ה"ד) שהכנסת מקצת הגוף לאוויר כלי חרס אינה מטמאתו אם לא נגע בו, וראה להלן הערה 91, ומבואר בגמ' בשבת פב ע"ב שדין זה לא נאמר בנבלה, ואפילו חלק ממנה מטמא. אך ב'משנת רבי אהרן' (טהרות ס"ו כט אותיות ד, ז) סובר בדעת הרמב"ם שאמנם אין צורך שכל השרץ או הנבלה יהיו באוויר הכלי אבל עכ"פ בעינן שהשיעור המטמא, כעדשה וכזית, יהיה כולו באוויר.

במת: "שאיין לך כלי הראוי למושב הזב שאיין שם כלי עליו וראוי לקבל כל טומאות". וכך עולה גם מדבריו בשבת פד ע"א ד"ה תיבה: "וכל טמא מת שבתלמוד הנזכר אצל מדרס – הוא הדין לטמא שרץ או לטומאת נבלה, ולא הוזכר מת אלא משום דעל ידי מת נעשה אב הטומאה"⁵⁸. כך כתבו ראשונים נוספים, שמפץ טמא אף בטומאת נבלות (ריטב"א בסוכה יב ע"ב, תוס' ר"א מטוך בב"ק, ורא"ש המובא בשטמ"ק בב"ק). בשטמ"ק בב"ק הסביר זאת בשם 'תלמידי הרב ר' ישראל', שאמנם לא ניתן ללמוד את הנבלה מפכים קטנים, אבל היא נלמדת בק"ו מכלי קיבול גדולים, כגון סאה ותרקב, הטהורים ממדרס הזב וטמאים במת. הדברים מתאימים למה שהתבאר לעיל שגם לדעת רש"י, שפכים "טהורים מזב" היינו מכל טומאותיו, לעניין הקל וחומר דיינו בטהרה ממדרס, ורק לרווחא דמילתא הוזכרו פכים קטנים שטהורים לגמרי מכל טומאות הזב.

סיכום

יש מקום להסתפק האם לדעת רש"י ניתן שיעור אחיד לכל הזבים, בדומה לדין בקולית השרץ, או שמא השיעור תלוי בכל זב כפי אצבעו (משמע במהר"ל). יש שקבעו שהשיעור לכל הזבים הוא כאצבע קטנה של תינוק בן יומו, שהיא כחצי ס"מ, אבל מדברי הראשונים על טומאת שרץ בפך מתבאר שברוחב זה עדיין הפך טהור ממגע הזב והיסטו, וכן משמע במסכת כלים, שגם לפך קטן יש פה ברוחב זה. לכן מסתבר שהקובע הוא אצבע קטנה של אדם בינוני, שהיא שישית הטפח, או שכל זב נידון כעניינו. בראשונים מבואר שכזית לא נכנס בפך, ואעפ"כ למדו ממנו גם על טומאת נבלות במפץ (דלא כמהרש"א).

פרק ז: תכולת הפך

צדדי הספק

יש לרדן בשאלה האם לשיטת רש"י ותוספות הפך וכל תכולתו ניצולים מהיסט, או שמא רק הפך עצמו ניצול, משום שאינו ראוי למגע, אבל תכולתו נטמאת, משום שניתן להוציאה ממנו והיא ראויה למגע. אמנם בפך שיש בו משקה, אם המשקה נטמא – ממילא נטמא גם הפך, מדרבנן; אולם בפך שיש בו אוכל, אפשר שהאוכל נטמא בעוד הפך נשאר בטהרתו.

שאלה זו תלויה לכאורה בדיון לעיל פרק א על כלי חרס המוקף צמיד פתיל: לשיטת תוס' כלי כזה נטמא בהיסט מפני שהוא "בא לכלל מגע", מאחר שעתידים לפותחו, ואם כן מסתבר שהוא הדין לתכולת הפך, שכן עתידים להוציאה, ואף קל יותר להוציאה בהשוואה

58 רש"י שם עוסק בדוגמה שבה נאמר "טמא מת" בניגוד ל"מדרס", כגון בתיבה שפתחה מלמעלה, שטמאה טמא מת ולא מדרס, אבל מלשונו "כל טמא מת שבתלמוד הנזכר אצל מדרס" מתברר שהכוונה גם למשנה בנידה הנ"ל.

לפתיחת צמיד פתיל⁵⁹. ואילו לשיטת רש"י, שכלי מוקף צ"פ טהור אע"פ שעתידים לפותחו, ואין לו אלא שענתו שכעת לא ניתן לנגוע בו, הוא הדין באוכל ומשקה שבפך. אך יש מקום לחלק ולהחמיר גם לשיטת רש"י, כפי שהוצע לעיל לגבי תכולת כלי חרס המוקף צ"פ: הפכים נטהרו כי סוג הכלי אינו ראוי למגע, משא"כ האוכל שבתוכו, שאינו סוג מיוחד אלא מיקום אקראי. או: רק בהיסט כלי חרס נאמרה ההלכה שהוא תלוי במגע, מה שאין כן בהיסט אוכלין ומשקין וכלי שטף. ואפילו אם בכלי חרס המוקף צ"פ סובר רש"י שגם תכולתו טהורה מהיסט, כפי שצידדנו לעיל, ייתכן שהוא מודה שתכולת הפכים נטמאת, כי הוצאת התכולה מן הפך הפתוח פשוטה וזמינה יותר מאשר פתיחת הכלי המוקף צ"פ, ואפשר שגם רש"י יודה שתכולת הפך "באה לכלל מגע".

שיטות המפרשים

בעניין זה מצאנו דעות שונות במפרשים. בתוס' בחולין ע"ב (ד"ה אטו, וכן בתוס' הרא"ש ס"ט) משמע שפכים קטנים מצילים גם על תכולתם מטומאת היסט, למרות שלדעתם צמיד פתיל אינו מציל. בגמ' שם נאמר שטהרה בלועה אינה נטמאת, דהיינו שאדם שבלע חפץ טהור ונכנס לאוהל המת – החפץ נשאר בטהרתו אע"פ שהאדם נטמא. הגמ' לומדת זאת מקל וחומר מצמיד פתיל (שמציל על דבר טהור הנמצא בתוכו מלהיטמא אע"פ שאינו מציל על טומאה שבתוכו מלטמא, וקל וחומר לאדם, שמציל את הבלוע בתוכו מלטמא, וראוי שיציל גם מלהיטמא). ומקשים תוס' על לימוד זה, שאם דין בלוע נלמד מצ"פ היה צריך להיות הדין שבלוע אינו ניצול מהיסט, כשם שצ"פ אינו ניצול, ומאידך קיימא לן שבלוע ניצול גם מהיסט, כמ"ש בתוספתא באהלות פט"ו ה"ט: "בטהור שבלע טבעת טהורה... שאינה מטמאה במשא הזב" ! ומתרצים תוס', שדין זה שהבלוע ניצל מהיסט נלמד בק"ו מפכים קטנים, המצילים מן ההיסט. מכאן משתמע שלדעת תוס' פכים קטנים מצילים גם על תכולתם, ה"בלועה" בהם, ולכן הם מלמדים על הבלוע באדם, וכן הוכיחו אחרונים⁶⁰.

59 ואף שהפך עצמו טהור כי אינו בא לכלל מגע, בפשטות תכולת הכלי אינה תלויה בכלי עצמו, שהרי היסט הזב מטמא אפילו בכלי אבנים, שאינם מק"ט כלל, עיין כלים פ"ט מ"ו, תוספתא כלים ב"ק פ"ו ה"ב ותוס' ע"ז ס ע"ב ד"ה כל שבזב. וראה להלן הערה 65.

60 נוב"י מהדו"ת אר"ח סי' קלז, בהגהה מבין המחבר (מהדו' מכון ירושלים עמ' רפח); חידושי הרמ"ל מקוואות פ"י מ"ח; שו"ת מהרש"ם ח"ג סי' קעג; תורת האשם סי' א, כג (מהדו' ירושלים תשס"ד עמ' סט).

לשון תוס': "וי"ל דעבדי ק"ו מפכים קטנים המוקף צמיד פתיל, דאפילו בלא היקף טהורים במשא הזב". בדובב מישרים (ח"א סי' קטו) ר"ל שרק בצירוף תרתי לטיבותא, פך קטן וגם מוקף צ"פ, מציל גם על תכולתו ואינה נחשבת "בא לכלל מגע", מפני שלא אמרין תרי "רואין", שיפתח את סתימת הכלי וגם ירוקן אותו (ומש"כ תוס' "דאפילו בלא היקף טהורים ממשא הזב" היינו שהפך עצמו טהור אפילו בלא היקף, אבל לא תכולתו). אך נראה יותר שכוונת תוס' לומר שהגמ' שהזכירה מוקף צ"פ התכוונה לקטנים שבהם ולכן יש בה תרתי, גם צ"פ לעניין טומאת מת וגם פכים לעניין היסט, ואין כוונתו ששני התנאים נצרכים להיסט. בדובב מישרים מדמה זאת למש"כ תוס' ב"ק עו ע"ב ד"ה כל,

לענ"ד יש מקום לדחות את הראיה מתוס': היסוד הנלמד מפכים קטנים הוא שאין היסט במה שאין בו מגע, ולכן הטבעת טהורה, כי אע"פ שהיא עתידה לצאת מאליה מגוף האדם שבלעה (כמ"ש בחולין עב ע"א: "טבעת אין סופו לצאת?") כעת אין בידו להוציאה. הקל וחומר הנלמד מהם הוא כך: ומה פכים קטנים, שאין מצילים על הטומאה מלטמא, מצילים מן ההיסט על מה שאינו בכלל מגע, דהיינו על הפך עצמו; בלוע, שמציל מלטמא, אינו דין שיציל מן ההיסט על מה שאינו בכלל מגע?

קושיית התוס' בחולין נדונה באריכות בראבי"ה (סי' אלף קלד), ואף הוא תירץ כעין התוס' בחולין, ויש לעמוד על דבריו (מהדרו' דבליצקי ח"ד עמ' רא): "ולאבי העזרי נראה לתרץ דמפכים קטנים טהורין אפילו ממשא הזב הוה מיית[ן] לה מקל וחומר... ואף על גב דאיכא למפרך: מה לפכים קטנים שכן אינם ראויים למגע כלל, אגן מתוכן קאמרינן כדמשני במסקנא (חולין שס), והתם נמי אדם אינו ראוי למגע". מלשונו "אינם ראויים למגע כלל", ומאי התייחסותו לשאלה המתבקשת שניתן להוציא את התכולה והיא ראויה למגע, משמע שהוא מדבר על הפך עצמו, ולא על תכולתו.

בהמשך (עמ' רד) כתב: "הלכך נראה לתרץ דממשא הזב דטהור [מ]ק"ו (הפכין) [דפכין] קטנים אתי, שהוא יותר ממוקף צמיד פתיל, והנוגע והנושא כתיב, וכיון שאינו עתיד לפתח ואינו ראוי למגע בשר הזב – טהור גם ממשא, אפילו פיר'ר] אוכלין לתוכו, וכן אם נתן בו מחטין וצינורין". פשטות דבריו שבא לומר שגם האוכל המפורר או המחטין טהורים, ומכאן נלמד גם על טהרה בלועה בגוף האדם. אולם ייתכן ש"טהור" מוסב על הכלי בלבד, וקמ"ל רבותא שאע"פ שיש בתוכו אוכל או כלים שנטמאים בהיסט – הכלי עצמו אינו נטמא (ולכן לא הזכיר משקין, המטמאים את הכלי).

עוד יש להעיר לתוס' בחגיגה יט ע"ב ד"ה בגדי, ומקבילותיו, שכתבו שחכמים לא גזרו על היסט עם הארץ "דמשום תקנת השוק נגעו בה כדאמרינן, לפי שלעולם לא ימצאו אדם מעביר חבית ממקום למקום, ואין גוזרין גזרה על הצבור אא"כ יכולין לעמוד בה". אם פכים קטנים מצילים על תכולתם מהיסט, הרי היה ניתן לעשות כלים עם פיה צרה שכזו ולהבטיח את טהרתם (ואמנם זה פתרון למשקין ולא לאוכלין, שלא ניתן להכניסם לפיה כזו, אבל אוכלין בחבית כגון חיטים וגרוגרות וכדומה אפשר להוביל לפני שהוכשרו). כמו כן משמע מראיית תוס' לכך שלא גזרו היסט בעם הארץ: "והכי משמע לקמן בפרקין שאינו מטמא בהיסט, 'הרי שהיו חמריו ופועליו טעונין טהרות כו' טהרות טהורות'... ומסיק 'מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא' ומשני 'במטהר חמריו ופועליו לכך', משמע דלא מוקי לה

שלפני קבלת הדם במזרק איננו אומרים "כל העומד ליזרק כזרוק דמי", ומבאר שהטעם הוא מפני שהדם מחוסר שני מעשים, קבלה וזריקה, ולא אמרינן תרי "כל העומד". אך לענ"ד חילוק רב בין ההגדרה "כזרוק דמי", שאנו רואים אותו כאילו כבר נזרק בפועל מחמת שהוא עומד לכך לאלתר ומצווה לעשותו, לבין "בא לכלל מגע", שאין הכוונה שאנו רואים כאילו נגע אלא דיינו שהוא ראוי לכך ולכן פועלת עליו טומאת ההיסט שהיה בפועל.

במטהר רק משום דקשיא ליה רישא לסיפא, ולא קשיא ליה דמטמא ליה בהיסט, משום דקים ליה דלא מטמא. והרי אפשר שחמריו ופועליו טעונים טהרות שהוכנסו לפכים קטנים, כפי שמתבקש אם באמת כלים כאלה מגינים על תכולתם מהיסט.

הדיון על נס פך השמן

ידועה הגמ' בשבת כא ע"ב:

"שכשנכנסו יוונים להיכל טמאו כל השמנים שבהיכל, וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן שהיה מונח בחותמו של כהן גדול, ולא היה בו אלא להדליק יום אחד, נעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים".

תוספות (ד"ה שהיה) שואלים, על הצד שבאותה תקופה כבר גזרו על הגויים להיות כזבים⁶¹, מדוע הפך לא נטמא בהיסט? מהתירושים שנאמרו על שאלה זו יש ללמוד לעניין דיני פכים קטנים.

תוס' מתרצים בעזרת אוקימתא שמבטלת את החשש להיסט: "צ"ל שהיה מונח בחותם בקרקע שלא הסיטו הכלי", וכיו"ב ברשב"א ובריטב"א שם (וסיים: "וכן פירש ר"י ז"ל", וכן הוא שם ב"תוס' ר"י הזקן ותלמידו"). וכיו"ב בפירושי סידור התפילה לרוקח (חנוכה, עמ' תשיח): "ומצאו החשמונאים פך אחד שחתום בחדר בחותמו של כהן גדול שלא נגעו בו היוונים ולא טמאוהו בהיסטם". ובמאורות (שבת שם): "נראה לפרש בחלון שבכותל והיה סתום החלון ושם היה החותם מונח, ולא היה בו לא חשש מגע ולא חשש היסט". ובאורחות חיים (חנוכה, א): "ולא מצאו שמן טהור אלא פך אחד קטן שהיה מונח בתוך שידה קבועה בכותל, שלא היו יכולים האויבים להסיטה, והיה פתחה סגור וחתום בחותמו של כהן גדול, ובסגירת הפתח בחותם הכירו שלא נגעו בפך".

תירוץ אחר בר"י מלוניל (על הרי"ף שבת ט ע"ב): "ולהסיט לא חיישינן, אף על גב דנכרי מטמא במשא כדין זב וזבה, [אילו] הסיטוהו לא היו מניחין אותו, והיו שוברין אותו לראות אם יש בו זהב או מרגליות", וכן בר"ן על הרי"ף. ובמאירי שני התירושים: "ואע"פ שהיה להם לחוש שמא הסיטו, והרי הם כזבים שמטמאים בהיסט... יש מפרשים שבתוך חלון הסגור ששעריה היו חתומים מצאוהו, ולדעתי אין צורך בכך, שאלו הסיטו חזקה עליהם שהשחיתו ושברו".

61 תוס' נוקטים לשון מסויגת, "אם כבר גזרו", וב"תוספות ר"י הזקן ותלמידו" כתבו ביתר הרחבה כתירוץ ראשון שעדיין לא גזרו. בפשטות אכן טרם גזרו, שכן הגזירה על טומאת הגויים היא מ"ח דבר, בימי בית שמאי ובית הלל (שבת יז ע"ב: "גזרו על תינוק נכרי שמטמא בויבה"), והם היו מאה שנה לפני החורבן (שם טו ע"א), כמאה שנה אחרי נצחון החשמונאים (ע"ז ט ע"א). ומה שהגויים "טימאו כל השמנים שבהיכל" הוא בטומאת מת או ביטוי לשימוש לעבודה זרה. אולם במהרש"א שם וב'נפתלי שבע רצון' שלהלן כתבו שאולי היו שני שלבים בגזירה זו על טומאת הגויים ואחד מהם קדם ל"ח דבר, ע"ש.

הרא"ם בפירושו לסמ"ג, על מצוות נר חנוכה (מהדר' תשנ"א עמ' מו), כתב תירוץ נוסף המתבסס על סוגייתנו: הפך היה בעל פה צר, שלא ניתן להכניס אצבע לתוכו, ולכן השמן לא נטמא בהיסט; והביאו הב"ח (או"ח סי' תרע). ומצאתי בס"ד שקדם להם הריבב"ן (שבת כא ע"ב): "פך אחד מונח בחותמו – קשור פיו, ואף חלון שהיה מונח בו מכוסה והכירו שלא נגעו בו היוונים ולא נטמא בהיסט, לפי שהגוים הם כזבים והם מטמאין כלי חרס בהיסט. אי נמי שהיה הפך קטן, ואמרינן בבבא קמא פכים קטנים טהורים בוב, שפיהן צר, והואיל ולא [בא] לכלל מגע לא בא לכלל היסט".

יש לדון בשאלה מה סברת הראשונים שלא תירצו כך, אע"פ שזוהי אוקימתא פשוטה יותר, לכאורה, מאשר מה שהציעו (בפרט לאור לשון האורחות חיים הנ"ל: "פך אחד קטן"). וכבר התקשה בזה ר' נפתלי גינצבורג, בעל 'נפתלי שבע רצון' (פרשת מקץ, מהדר' המבורג תש"ח דף כב): "וצ"ע מאי דוחקיה לאוקמי בהכי... לוקמא בהכי שהיה הפך קטן שבהו היה השמן ופיהו צר"⁶².

ייתכן שחלק מהראשונים הנ"ל חולקים לגמרי על קולת רש"י בהיסט פכים קטנים, אולם התוס' בשבת בוודאי מסכימים לקולא זו ביסודה, וכן הר"י מלוניל⁶³. מסתבר, אפוא, כפי שהסיק ב'נפתלי שבע רצון', בשם רבי משה רוטנבורק⁶⁴, שהראשונים הללו מיאנו בתירוץ זה משום שלדעתם פך שפיו צר אמנם אינו נטמא בהיסט, אבל אינו מציל על תכולתו; והסכים עמו במור וקציעה (או"ח סי' תרע, בהגהה). גם בנודע ביהודה (מהדרו"ת או"ח

62 נראה שלקושיה זו התכוון גם רעק"א בגיליון הש"ס על התוס' בדף כא ע"ב, שציין לתוס' כפד ע"ב. ב'נפתלי שבע רצון' מציע ליישב שמסתבר שפך המחזיק שלושה לוגים וחצי, כשיעור הדרוש למנורה ליום אחד בלילות טבת, מן הסתם פיו גדול יותר. אך ציין למדרש (מופיע ביצידה לדרך' בראשית לב, כה בשם המהרש"ל, ויש כו"ב גם ב'מדרש לחנוכה' ב'אוצר מדרשים' עמ' 193-194) שמכנה את פך השמן של החשמונאים "פך קטן". יש להוסיף, שאם אכן פך שפיו צר מגן על תכולתו מטומאה מסתבר שלמקדש יעשו במיוחד כלים כאלה גם אם הם מחזיקים כמות גדולה, וזה מיותר את הצורך בהשגחה מיוחדת על טהרת הכלים.

היה מקום להעלות טעם אחר לשתיקת הראשונים מתירוץ זה, והוא הגמ' בחגיגה כה ע"א שאין הקודש ניצל בצמיד פתיל. אולם לא מצאתי שנקודה זו הוזכרה בראשונים בנדון זה, ובפשטות זהו דין מיוחד בהצלה מאוהל המת, ואין להשליך ממנו לפכים קטנים (עיין מקדש דוד סי' לט, ובספרי טהרת ישראל ח"א סי' ו: הצלת שמן למנורה בצמיד פתיל, עמ' 250-251). כמה אחרונים העירו על הב"ח בנקודה זו שאין הקודש ניצל בצ"פ (חידושי רעק"א שבת כא ע"ב, שו"ת בית יצחק או"ח סי' קט ושו"ת דבר אליהו (קלאצקין) סי' כג), ונראה שדבריהם מוסכים רק על מה שהזכיר שהפך היה מוקף צ"פ מפני אוהל המת, ולא על דין פכים קטנים (אך עיין בית יצחק, יו"ד ח"ב דף קנח, א, ב'מפתחות והגהות' לסי' ל אות ב, שכתב שבמי חטאת אין מועילים פכים קטנים, ואכמ"ל).

63 ראה הערה 78.

64 לשונו "שארי הרב המופלג מוהר"ר משה בהגאון המפורסם בדורו מוהר"ר ז' שי' אב"ד דק"ק לובלין", ובמור וקציעה שלהלן ציטט ממנו את התירוץ בשם "מהר"ר משה רוטנבורק ז"ל". האב, רבי מרדכי זיסקינד רוטנבורק מלובלין, היה בין נותני ההסכמות ל'נפתלי שבע רצון' (וגם להדפסת הט"ז בשנת תנ"ב). תשובות רבי משה ואביו כונסו בשו"ת מהר"ם זיסקינד.

סי' קלז) פקפק בתירוץ הב"ח, מאחר שלדעת תוס' וסיעתם, שצ"פ נטמא בהיסט כי עתיד לפותחו, גם תכולת הפכים נטמאת⁶⁵.

רוחב הפתח לשיטה המקילה

לפי שיטת הרא"ם והב"ח המקילה גם בתכולת הפכים הקטנים, מאחר שבמצבם כרגע התכולה איננה נגישה לזב, יש מקום להסתפק מה דינם של כלים שאינם מקבלים טומאה כלל. בשלמא בכלי חרס, די בהכנסת אצבעו של הזב על מנת לטמא את הכלי וממילא גם את האוכל שבתוכו. אולם בכלי אבנים לא די בנגיעת האצבע בפנים הכלי כדי לטמא את האוכל אלא אם יגע באוכל עצמו. אם כן יש לדון על מצב שבו האדם יכול להכניס את ידו לכלי אך לא לנגוע באוכל (כגון שהאוכל מצוי בתחתית הכלי, והפתח צר כדי אצבע בלבד, או שהכלי גבוה יותר מאורך יד האדם), האם האוכל ייחשב ראוי למגע ולהיסט? גם בכלי חרס יש נפקא מינה בשאלה זו, לגבי כלים המצויים בתוכו, שאינם נטמאים מאוויר כלי חרס, ואף לגבי האוכל שבתוכו, האם נעשה ראשון מחמת היסט הזב, או שמא רק שני מחמת היותו באוויר הכלי (שבת קלה ע"ב). האם ייתכן שרק מה שבהישג ידו של הזב בכלי כמות שהוא נחשב בא לכלל היסט? לכאורה אין זה עולה על הדעת, ולא מתיישב כלל בסתימת לשונות חז"ל על טומאת היסט בכלי חרס הפתוחים (טהרות פ"ז

65 הנוב"י מלמד זכות על סברת הב"ח, שאולי "מגעו שהוא ככולו" צריך להתייחס לכלל ההיסט, לכלי ולשמן, ולכן מכיוון שהפך עצמו אינו נטמא בהיסט אף תוכנו טהור. ב'שבחי כהן - כתר תורה' (ל' משה דוד הכהן הי"ד, עמ' 70) כתב שלפי סברת הנוב"י יוצא שאוכל בכלי אבן אינו נטמא בהיסט אפילו אם פיו רחב, אך הקשה עליו מדין טבעת שבלבינה (כלים פ"ט מ"ו), שנטמאת למרות שהלבינה טהורה, וראה לעיל הערה 59. יש להעיר גם מטהרות פ"ג מ"ג: "זב שחלב את העז החלב טמא שכיון שיצאה טפה הראשונה נטמאת במשא", אע"פ שהעז טהורה כמובן (ומה שהחלב שעודנו בתוכה טהור אינו משום שלא בא לכלל מגע, אלא שעדיין אינו בגדר משקה, עיין מכשירין פ"ו מ"ח). מסתבר שאין כוונת הנוב"י שהיסט מטמא רק אם הוא מטמא הכל, אלא הוא דן כשיש לפנינו כלי הראוי לקבל טומאה, והזב אינו מטמאו בגלל שנחשב כאינו ראוי למגע, ורק באופן זה אנו אומרים שגם תוכנו טהור; ונמצא שפכים קטנים יהיו קלים מכלי אבן.

אך יש להעיר שביוצר לשבת שנייה של חנוכה, מאת רבי מנחם ב"ר מכיר, נאמר: "חפשו ומצאו בשיתין פך שיש בטמן" (לענין זה של מציאת הפך במזבח יש מקבילות במדרשים מאחרים, ראה אנצ"ת ערך חנכה ציון 61). נראה שנקט "פך שיש" כדי לבאר מדוע לא נטמא, ובקרבן נתנאל (שבת פ"ב ס"ד אות ת, וביתר ביאור במנחת נתנאל שבת שם) כתב שלפ"ז מובן גם מדוע לא נטמא בהיסט, וצ"ב מה הועיל בזה, ושמא נקט בסברה הנ"ל שאם הכלי לא נטמא גם תכולתו טהורה (שמעתי מאחיני ר' משה אריאל נ"י).

בחידושי הרמ"ל הנ"ל הציג, לפי חידושו של הנוב"י, שאם יכניס פך קטן לכלי חרס גדול המוקף צ"פ כל תכולת הכלי הגדול תינצל, כי אין כאן מגע מטמא ככולו (והקשה מדוע הגמ' בגיטין סא ע"ב לא מעמידה באופן זה).

בדובב מישרים (ח"א סי' קטז) יישב את קושיית הנוב"י ע"פ חילוקו הנ"ל הערה 60 בין פכים קטנים שגם מוקפים צ"פ לבין הפתוחים, שפך השמן היה קטן וגם מוקף צ"פ ולכן תוכנו ניצל כי באופן זה אינו נחשב כבא לכלל מגע. ברא"ם ובב"ח לא משמע שחילקו כן, כפי שהעיר בעצמו, אך בדברי הריבב"ן יש מקום להבין שהצריך תרתי לטיבותא.

משנה ה-ו ותוספתא נידה פ"ט הל' ה-ו), וגם הרא"ם והב"ח לא אמרו זאת אלא בפכים קטנים. אך לא ברור מה טעמו של דבר לשיטתם⁶⁶.

סיכום

מדברי רש"י ותוס' לא ברור האם לדעתם רק הפך עצמו טהור בהיסט או גם תכולתו, אע"פ שהיא ראויה למגע אם יוציאנה מהכלי הפתוח. יש שלמדו מתוס' בחולין שלדעתם אף התכולה ניצולה, אך לענ"ד אין זה מוכח מדבריהם. ומדברי תוס' בכמה מקומות משמע שהתכולה אינה ניצולת.

גם מדברי רוב הראשונים על נס פך השמן משמע בבירור שלדעתם פך קטן אינו מציל על השמן שבתוכו מהיסט, כפי שביארו אחרונים (נפתלי שבע רצון' ומור וקציעה), אך הריבב"ן והרא"ם והב"ח סוברים שאף השמן ניצל. לשיטה המקילה לא ברור מהו רוחב הפתח הדרוש לטמא את האוכל: האם הדבר נקבע לפי היכולת לנגוע באוכל עצמו, או שמא האוכל נדון על פי הכלי שבתוכו הוא נמצא, ופתח קטן שמספיק לטמא את הכלי מגדיר גם את האוכל כ"בא לכלל מגע".

פרק ח: ראיות שפכים קטנים נטמאים בהיסט

א. השמטת הדין

לענ"ד קשה מאוד מדוע קולא זו שחידשו רש"י ותוס' בהיסט פכים קטנים לא הוזכרה בשום מקום. גם ברייתא זו בשבת וב"ק לא באה לומר את עצם הדין, אלא משתמשת בו כדין ידוע לצורך הלימוד ממנו למפץ. כיצד ייתכן הדבר שחידוש זה לא נתפרש כלל במשנה ובתוספתא ובמדרשי ההלכה?⁶⁷ לעומת זאת שאר הדינים בברייתא זו: טומאת

66 לפי סברת הנוב"י (בהערה הקודמת), שתלה את טהרת התכולה בכך שהכלי טהור ממגע, הרי זה מובן, כי די בפתח כדי אצבע כדי לטמא וממילא גם תוכנו נטמא בהיסט. כמו כן לפי הדובב מישרים שמצריך תרתי לטיבותא, פך קטן ומוקף צ"פ.

67 מכיוון שהצעת טענה זו בפני כמה ת"ח, והיו ביניהם שדחו ואמרו שאין תימה אם דין כלשהו נשמט בסדר טהרות ומופיע רק בברייתא בגמרא, אציין לכמה דוגמאות לשימוש בטענה זו: רבא ביבמות עב ע"ב מוכיח שלא ייתכן שלדעת ר' עקיבא ערל דינו כטמא לכל עניין, כי לא מצינו שהובאה דעה כזאת במשנה. אמנם בפסחים יט ע"א הגמ' דוחה לגבי טענה דומה: "ואנן אהכי ניקום ונסמוך?", אך זה דווקא משום שמדובר בדעת יחיד, שאין הכרח שיהיה לה ביטוי במשנה, ואילו בנדון דידן לדעת רש"י ותוס' זהו דין מוסכם (ראה הערה 21). ובראשונים מצאנו שטענו כך לפעמים אפילו לגבי דעת יחיד שלא הוזכרה, כל שכן לגבי דין מוסכם: תוס' בע"ז כה ע"ב ד"ה איכא: "מיהו קשה דלר' ירמיה לא מישתמיט תנא או אמורא בשום מקום לחלק בשבויה בין יפה לאינה יפה להתירה לכהונה". זבחים קי ע"ב ד"ה אי: "ואפילו לרבי נתן נמי לא מישתמיט תנא דלימא ניסוך המים כל השנה כולה". מנחות נו ע"ב ד"ה אמר: "דלא משתמיט תנא בשום דוכתא [שיסבור] דתערובת חמץ בכרת". ערכין ב ע"א ד"ה נשים: "ועבד אע"ג דגבי מצוות יש לו דין אשה, לפי ערך זכר הוא נערך, דלא אישתמיט תנא דלימא אם היה נערך כאשה". מעילה ג ע"ב ד"ה אלמא: "ופירש [רבינו] האי דמיירי

המפץ במדרס ובמת, טומאת הפכים במת וכן טהרתם ממדרס הזב, הם דינים פשוטים ומפורשים במקומות רבים.

קשה גם להבין מדוע לא מצאנו בחז"ל דיון על שיעור הנקב שממנו ומעלה הפכים טמאים בהיסט. הלא מסכת כלים מונה בפרוטרוט שיעורי נקבים לטהרת כלי שניקב (פרק ג), וכן שיעור הנקב שמוציא מדין צמיד פתיל (פ"ט משנה ז-ח). מדוע לא הוזכר שיעור הנקב של הכלי השלם המביא לכלל היסט? גם אם נאמר שחכמים נתנו דבריהם לשיעורין לכל זב כעניינו, הרי היו צריכים לתת שיעור למקרה של ספק, כגון במי שמוסר לעם הארץ פך מוקף צמיד פתיל ואינו יודע שמא הסיטה אותו ואתו הנידה. קושי נוסף באפשרות זו, שהמשנה בכלים (פ"ז מ"א) מונה את הדברים שבהם שיערו "הכל לפי מה שהוא אדם", ועניין זה לא נמנה ביניהם⁶⁸.

ב. הגנבים שנכנסו לבית

במשנה בטהרות פ"ז מ"ו הנ"ל: "הגנבים שנכנסו לתוך הבית, אין טמא אלא מקום רגלי הגנבים. ומה הן מטמאין? האוכלים והמשקים וכלי חרס הפתוחין, אבל המשכבות והמושבות וכלי חרס המוקפין צמיד פתיל טהורים. אם יש עמהן גוי או אשה – הכל טמא". אם פכים קטנים אינם נטמאים בהיסט, הייתה המשנה צריכה לומר שכלים קטנים טהורים, עכ"פ אם הם מוקפים צמיד פתיל ואין חשש שנטמאו באופן אחר. ולפי השיטה שהתכולה עכ"פ נטמאת, ניתן ליישב כנ"ל פרק א, שהמשנה עוסקת בתכולה.

ג. נאמנות עם הארץ על כלי חרס

שינוי בחגיגה פ"ג מ"ה: "מן המודיעית ולפנים נאמנין על כלי חרס, מן המודיעית ולחוץ אין נאמנין". כבריייתא בגמרא (כו ע"א) נאמר: "נאמנין בכלי חרס הדקין לקודש", ונחלקו אמוראים בפירושה: "אמר ריש לקיש: והוא שניטלין בידו אחת. ורבי יוחנן אמר: אפילו שאין ניטלין בידו אחת. אמר ריש לקיש: לא שנו אלא ריקנין, אבל מלאין – לא. ורבי יוחנן אמר: אפילו מלאים".

בארבעה לחמי תודה הניתנין לכהן, וגם זה אינו נראה, דלא משתמיט תנא בשום מקום שיש בהן מעילה". רמב"ן בשבת קיד ע"ב: "דלא תני כבריייתא בפ' במה מדליקין אלא תקיעות של ערב שבת, ולא משתמיט תנא ותני בשום דוכתא תקיעות של מוצאי שבת כיצד הן ובאיזו שעה הן". ובמלחמות ה' פסחים ג ע"א: "דלא משתמיט תנא ותני חמץ לפני זמנו מותר ונימא ר"ש היא". וב"ב לח ע"א: "מי לא משתמיט תנא ותני בשום דוכתא הנותן אילן אחד לחבירו קנה קרקע".

גם לא ניתן להניח שהמשנה סמכה שזה יובן מאליו מהמשנה בחולין שתולה את מגע הנבלה במשאה, כי גם אם בדרכי הלימוד יש כאן צורת לימוד דומה, סוף סוף מבחינה מעשית אלו דינים שונים לגמרי, כפי שהתבאר בפרק ג. מה עוד שגם לגבי המגע באב הטומאה אין זה כלל קבוע שמה שאינו ראוי למגע אינו מטמא במשא. מצינו במלא תרווד רקב שמתמא במשא בלבד ולא במגע; אלא שבמת המשא לא נאמר במפורש כלל, והעיר על כך המאירי בנידה ה ע"ב.

68 כיו"ב הוכיחה הגמ' בערובין מח ע"א מהשמטת שיעור ד' אמות, וכן בטור באו"ח סי' תקפו לעניין שיעור טפח בשופר, וראה באפיקי ים ח"ב סי' א ד"ה ודע דקשה לי.

רש"י (ד"ה הא דתנן) התחבט בהסברת ההבדל בין כלים דקים לגסים: "בכלי חרס הדקין אמרו, שאי אפשר בלא הם... אבל גסין, כגון חבית לין – אין נאמנין אלא בתוך ירושלים, כדלקמן. ואני לא כך שמעתי, ולבי מגמגם על שמועתי ששמעתי, כשפיהן צר שאין אצבעו נכנס לתוכו, וסופינו שאנו מטהרין אותם אפילו מליאים משקין טמאין ואפילו אפיקרסותו לתוכו"⁶⁹. פירוש: רש"י שמע מרבתי ש"דקין" הם כלים בעלי פה צר, והחילוק בין דקים לגסים אינו בגלל הצורך המעשי לטהר את הדקים ש"אי אפשר בלא הם", אלא מפני שיש חילוק מהותי בחשש הטומאה, שבדקים אין חשש שהטמא הכניס את ידו פנימה. ומסתבר שרש"י לשיטתו רואה בזה תועלת רבה, מפני שבכלים אלו גם אין חשש היסט, ולא נותר אלא לחוש שמא הכניס לתוכו משקה טמא, או כלי דק הטמא למת. אך רש"י מתקשה בהסבר זה, מפני שר' יוחנן טיהר אפילו כלים מליאים, אע"פ שהמשקה שבתוכם טמא ככל משקי עם הארץ, ומכאן שהחילוק בין גסים לדקים מבוסס על שיקול מעשי של חז"ל ולא על הבדל בחומר החשש לטומאה⁷⁰.

מעתה יש לשאול, מדוע באמת ר' יוחנן לא פירש את החילוק בין דקים לגסים כפי שהציע רש"י? (ועיין כלים פ"ב מ"ב: "הדקין שבכלי חרס" ובר"ש שם, שאכן הפכים הגליליים מכונים "דקים"). וגם ריש לקיש חילק בין הניטלים ביד אחת לניטלים בשתי ידיים, ולא הזכיר את החילוק המתבקש בין פה צר מאצבע לרחב כאצבע. מכאן יש לשמוע שאליבא דאמת אין כל חילוק בזה, ואפילו בפה צר יש היסט, וכן מגע בשיער.

ד. פכים קטנים של עם הארץ

בחגיגה כב ע"א-ב נאמר שלדעת בית שמאי, והלכה כמותם, כלי חרס המוקף צמיד פתיל מציל רק על אוכלין ומשקין וכלי חרס, ולא על כלי שטף. והטעם, שחששו שחבר השואל מעם הארץ כלי שטף יטביל אותו ולא יחוש לטומאת מת, על פי עדותו של עם הארץ שהכלי לא נטמא, והחבר לא ידע שכלי זה היה באוהל המת בתוך צמיד פתיל של עם הארץ (שעם הארץ מחשיב אותו כטהור, ואליבא דאמת הוא טמא ואינו מציל). לעומת זאת בכלי חרס ובאוכלין ומשקין לעולם החבר השואל מע"ה יודע שהם טמאים,

69 הפיסוק ע"פ השיח יצחק והדק"ס, וכפי שהעירו כמה מחברים, ולא כנדפס בש"ס וילנא ש"ואפילו אפיקרסותו לתוכו" הוא תחילת הדיבור הבא, עיין בטורי אבן וב'קונטרס אחרון' לטו"א.

70 כך משמע שביאר בעל קו"א (לר' משה אריה לייב מוילנא) על הטורי אבן שם, וכן ב'תהילה ליונה' על חגיגה. ב'טל תורה' לר"מ אריק (חגיגה שם) פירש אחרת את קושיית רש"י, שפכים קטנים טהורים אף ממעיינות הזב, וציין לרש"י ותוס' בב"ק כה, ואם כן אינם נטמאים מהמשקים כלל ומה הרבותא במשקים הטמאים. אך ראה לעיל פרק ד, שרוב הראשונים נקטו שגם רש"י מודה שהפכים נטמאים במעיינות הזב. לגבי הנחתו שהפכים לא נטמאים במשקה, דבריו עשירים במקום אחר (שיירי טהרה מקוואות פ"ו מ"ב, אנטוורפן תשס"ז עמ' מא), שמאחר שגזרו על המשקה לטמא כלים רק בגזירה משום מעיינות הזב (שבת יד ע"ב) ממילא כלי שאינו נטמא במעיינות גם לא נטמא במשקה, עיי"ש. פירוש שלישי ראיתי, שעיקר קושיית רש"י מאפיקרסותו, כיצד ייתכן שהבגד נכנס בפה צר פחות מאצבע. לענ"ד אין זה במשמעות לשון רש"י, וגם די בחוט היוצא מהבגד כדי לטמא.

כי אין להם טהרה במקווה. על פי זה הקשה במקדש דוד (סי' מא סק"ג): הרי משמע שפכים קטנים הם בכלל כלי החרס הניצולים בצמיד פתיל (שהיה עליהם עצמם, או כשהיו בתוך כלי אחר המוקף צ"פ), ומדוע? הרי החבר שישאלם מעם הארץ לא אמור לחוש שנטמאו אצלו, מאחר שאין בהם מגע והיסט (וגם לטומאת מת לא חששו כשע"ה מעיד על טהרתם, כמ"ש בגמ' שם וברמב"ם הל' מטמאי מו"מ פי"א הי"ב). נמצא שהחבר יחזיקם בטהרה גמורה, והרי גם בהם יש לחוש שמא נטמאו כשהיו בתוך כלי אחר של ע"ה המוקף צ"פ! לענ"ד יש ליישב, שגם בפכים קטנים של ע"ה החבר אמור לחוש שנטמאו מחמת משקים טמאים שהכניסו לתוכם⁷¹.

ה. שתיית טמא וטהור

הירושלמי במעשר שני (פ"ב ה"ד) דן על המשנה: "מי שהיו מקצת בניו טמאין ומקצת בניו טהורים מניח את הסלע ואומר: מה שהטהורין שותין - סלע זו [של מעשר שני] מחוללת עליו; נמצאו טמאין וטהורין שותין מכד אחד", הללו שותים מעשר שני בטהרה והללו חולין בטומאה. ומבאר הירושלמי כיצד אפשרי שישתו מכד אחד: "בטמאין טמא מת, שאין כלי חרס מיטמא מאחוריו, אבל בטמאין טומאת זיבה, שהזב מטמא בהיסט, לא בדא. כשאין אחר מערה, אבל אם יש אחר מערה אפילו טמאין טומאת זיבה". לכאורה ניתן היה להעמיד את המשנה גם כשהטמא מערה לכוס שלו, אם מדובר בכד עם פה צר, כך שהזב אינו מטמא את מה שבתוכו. ואמנם כשמערה הוא מטמא את המשקה שכבר יצא מהכד וניתן לנגוע בו, אבל המשקה הנשפך הוא "ניצוק", שאינו חיבור, ואינו מטמא את שבפנים (עיין טהרות פ"ח מ"ט בר"ש לעומת הגר"א, ואכמ"ל), וכך משמע מירושלמי זה גופו, שכאשר הטהור מערה לכוסו של הזב אין הניצוק הנוגע בכוס מטמא את מה שנותר בכד. משמע, אפוא, שאין כל פתרון להסיט בטהרה על ידי זב. גם קושיה זו מוכיחה על טהרת היין, ואינה שוללת את טהרת הכלי הריק.

ו. לבינה שבלעה את הטבעת

שנינו בכלים פ"ט מ"ו: "כוש שבלע את הצינורא, מלמד שבלע את הדרבן, לבינה שבלעה את הטבעת, והן טהורים, נכנסו לאהל המת - נטמאו, הסיטן הזב - נטמאו, נפלו לאויר התנור טהור - טמאוהו, נגע בהן ככר של תרומה - טהור". לכאורה כאשר חפצים אלו בלועים הרי אינם ראויים למגע, ואעפ"כ הם נטמאים בהיסט הזב. בתוס' תלמיד ר"ת על ב"ק עמד בזה, וכתב שגם שם הטעם כמו בצמיד פתיל, שסופו להוציאם משם, וכן כתב במור וקציעה הנ"ל ובמנחת חינוך מצווה קעח סק"ד.

71 ושם המקדש דוד סובר שאינם נטמאים משום כך, וכדברי הטל תורה' שבערה הקודמת.

תירוץ זה אינו מתיישב לענ"ד⁷². בעניינה של משנה זו נחלקו הרמב"ם והראב"ד (הל' טו"מ פ"כ ה"ה) סביב השאלה מדוע לא נאמר כאן דין "בלוע"⁷³: דעת הרמב"ם שדין טומאה בלועה וטהרה בלועה נאמר בבלוע בנפש החי בלבד, ולא בכלים ואבנים וכדומה⁷⁴. נראה שהרמב"ם דקדק מכך שהמשניות הקודמות (ה-ה) על ספוג שבלע משקים, או חרס שבלע משקים ונפל לאוויר התנור, מסבירות את טומאתם מפני "שסוף משקה לצאת", ואילו כאן לא נאמרה סברה זו; הרי שאין כאן דין בלוע כלל, אפילו אם לא יצאו, ורק במשקה לח, שבהיותו בלוע בטל לגמרי לכאורה, יש צורך בסברת "סופו לצאת"⁷⁵. אם כן, לדעתו הדין כאן לא תלוי כלל בשאלה האם דעת האדם להוציאם, ואפילו אם כוונתו להשאירם לצמיתות אין בהם דין בלוע.

לדעת הראב"ד גם מה שנבלע בכלים ואבנים דינו כבלוע, אבל כאן חפצים אלו נטמאים ומטמאים מפני שסופם לצאת, ובלשונו: "כיון שיוכלו לצאת בידי אדם – סופו לצאת קרינא ביה". גם לפי דבריו משמע שדי בכך שניתן להוציאם, ולא שאנו מניחים שהוא עומד לעשות כן⁷⁶. ובאמת, לכאורה אין סיבה להניח שיעדיף לשבור את הלבנה ולהוציא את הטבעת⁷⁷. אם כן, פשטות המשנה שהיסט הזב אינו תלוי בכך שעתיד להוציא. ואם נאמר שדי בכך שיש היתכנות להוציא, שוב לא יובן ההיתר בפכים קטנים.

72 וכן כתב בשרשי הים הל' חנוכה פ"ד ה"ט שמשנה זו סותרת להיתר פכים קטנים, וכן ב'תכלת מרדכי' בכלים.

73 בדין בלוע, על טהרה בלועה או טומאה בלועה, אנו דנים האם החפץ הבלוע נחשב כאינו קיים בכלל לעניין טומאה וטהרה, להבדיל מהדיון שלנו, האם מתקיימת כאן פעולת היסט.

74 מאחר שהחפץ אינו בטל אלא לבעל חיים, ראה סדרי טהרות, כלים, קה ע"ב ד"ה ר' יוחנן ואנצ"ת ערך 'טמאה בלועה, טהרה בלועה' ציון 45, 194. לענ"ד משמע כך גם מהר"ש שם: "הסיטן זב נטמאו – דאפילו מוקף צמיד פתיל מיטמא בהיסט, כל שכן האי", שאינו כלי כלל. אם הטומאה תלויה בסופו לצאת, כדעת הראב"ד שלהלן, מה כאן ה"כל שכן"?

75 ראה סד"ט שם ואנצ"ת שם ציון 168.

76 אולם המשא"ח כתב שוודאי מקפיד עליהם להוציאם. לכאורה הדבר תלוי במחלוקת ר"ל ור' יוחנן בניה סב ע"ב-סג ע"א על טומאת משקים שנבלעו, ולר' יוחנן "אף על גב דיכול לצאת, אם הקפיד עליו – אין, אי לא – לא". לעניין בלוע באדם או בבהמה מפורש בגמ' בחולין עב ע"א שגם דבר שסופו לצאת נדון כבלוע, ובאחרונים דנו בדעת הראב"ד בזה, ואכמ"ל.

77 משאר הדוגמאות במשנה, כוש וצינורא ומלמד ודרכן, משמע שמקובל לקבוע טבעת בלבינה, וכן מתבאר בתוספתא במקוואות פ"ו הי"ב: "טבעת שנתונה בלבינה של טיט טופח והטבילה טהורה, ואם היה טיט היון וחיברו כאילו לא טבלה". מכאן שלא מדובר על טבעת שנפלה מאצבעו של הבנאי לתוך הטיט (כפירוש התפא"י, וראה גם בערוך ערך לבן ד), הובא במלאכת שלמה), ואז משתמע שהיא של זהב ודעתו להוציאה, אלא מדובר על טבעת שנקבעה כדי שתהיה בקיר, כפירוש המהר"ם המובא בתוס' יו"ט (ובמקדש מצאנו טבעות הקבועות במרצפת להרמה, סוטה פ"ב מ"ב, מידות פ"א מ"ט ופ"ג מ"ג). אם כן משמע שמדובר בטבעת של ברזל, ואין להניח בהכרח שיוציאנה.

לגבי המלמד והדרכן ראה בתוס' בשבת יז ע"א (ד"ה ועל) ובתוס' ר"י הזקן ותלמידו (מהד' אופק עמ' ק), שנקטו שהמלמד התקלקל כתוצאה מבליעת הדרכן, ולא ברור אם הניחו שבפועל מן הסתם יטרוחו להוציא את הדרכן. ועל הצורך שלהם באוקימתא זו דנתי ב'טהרת ישראל' ח"א עמ' 128.

ז. "חמש מידות בכלי חרס"

הסוגיה בשבת צה ע"ב הנ"ל פרק א מהווה קושי גם על דין פכים קטנים: אם יש כלי שנקיבה כאצבע מביאה אותו לכלל היסט ראוי היה שדין זה ייאמר שם.

פרק ט: שיטות ראשונים ואחרונים

שיטת רש"י, כאמור, שהפכים הקטנים הם של חרס, וטהורים מהיסט ומכל טומאות הזב, בדומה לדין צמיד פתיל, לדעתו. אולם רוב הראשונים שהלכו בדרך זו קיבלו את שיטת רבנו תם (ספר הישר סי' קסז, רנח, תנח, תקמ), שאמנם כלי חרס המוקף צ"פ נטמא בהיסט אבל פכים קטנים אינם נטמאים בהיסט⁷⁸.

לפי פירוש הראב"ד בשם הגאונים, שמדובר בפכים של עץ, או לפי ר"ח, שמדובר בפכים של חרס אבל הקל וחומר הוא מטהרתם מן המדרס, אין ראייה לחידושו של רש"י שאין בהם היסט. ומאחר שדין זה לא נתפרש בשום מקום מלבד בסוגיות אלו, מסתבר ששיטה זו חולקת על עצם דינו של רש"י. וכך כתב במפורש הרמב"ן (נידה ה"ב, לפי דעה זו): "לדעת הגאונים שהן מפרשים פכין קטנים שאינן ראויין לשיבה וטהורין במדרס הזב, אבל מן ההיסט אין לך ניצל מהן".

אכן, מצאנו לתוס' רי"ד (שבת פד ע"ב) שחלק במפורש על טהרת הפכין מן ההיסט, וכתב: "ומה פכין קטנים שטהורים בזב כו', אין לומר שהן טהורין מכל וכל, שהרי במשא הזב הן טמאין, דאפילו מוקף צמיד פתיל טמא במשא הזב... וגם במגע מטמא אותו אם יכניס שערו בתוכו... ואינן טהורין אלא ממדרס הזב"⁷⁹. מדבריו מתבאר שהוא חולק בתרתי: הן על תליית ההיסט באפשרות המגע בכלל, והן על תליית השיער בכשר⁸⁰.

78 להלן הראשונים שטיהרו את ההיסט בפכים (אלו מהם שמצאתי גילוי לדעתם בכלי חרס המוקף צ"פ נמנו בהערה 1): תוס' בשבת וב"ק; יראים סי' רעז; ראבי"ה (תשובות וביאורי סוגיות סי' אלף קלד, מהדו' דבליצקי ח"ד עמ' רא ועמ' רד); ר"י מלוניל (כך משמע בחולין קכו ע"ב, שכתב שפכים קטנים טהורים ממגע שיער הזב, הרי שפירש ש"טהורים בזב" הוא מכלל טומאותיו); ריבב"ן שבת כא ע"ב; ריטב"א בשבת פד ע"ב ("והוא הנכון יותר"); מאירי בשבת ("ועיקר הדברים כדעת ראשון") ובגיטין סא ע"ב (ובב"ק ובנידה ה ע"ב הביא את המחלוקת בלא הכרעה); המיוחס לראב"ד על הספרי, ראה הערה 96. יש לציין גם ל"שיטה מקובצת" בביצה לב ע"א שכתב שפכים קטנים טהורים מהיסט משום שאינם באים לכלל מגע, ולא ברורה זהות המחבר, אך קרוב לוודאי שאינו ר' בצלאל אשכנזי, ראה הרב חיים גדליה צמבליסט, 'מי חיבר את "שטה מקובצת" למסכת ביצה? מוריה שנה יג, י-יב (תשמח) עמ' קב-קד.

79 ותימה על ספר 'טהרת הכלים' (ח"א עמ' לג) שנקט לדינא כדעת רש"י ולא הביא דעה חולקת, ובהערה ח ציין שהרי"ד חלק רק על ראייתו של רש"י אבל לא דחה את דינו, ולא היא.

80 יש לציין ש"ר' ישעיה" בשטמ"ק ב"ק כה ע"ב נוקט בשיטת תוס', אבל אינו הרי"ד. לזהותו ראה מבוא ל'תוספות רבינו ישעיה' על ב"ק עמ' כג-כד.

גם מבית מדרשם של ר"ת ותלמידיו יש שחלקו על שיטתו: בספר הישר לר"ת סי' רנח (מהדר) הר"ד דבליצקי עמ' שלב הערה צח) העיר אחד מתלמידי ר"ת, ר' יצחק ב"ר יעקב⁸¹, בעניין הפכין שאין בהם משא, ש"ולא מסיט הוא, דמשא – בלא נענוע, אבל מסיט היינו נענוע, וכל מגע דגבי פכין היינו מדרס, תדע ממפץ דבר מדרס הוא", ומשמע שר"ל שאמנם בפכין אין טומאת משא אבל אם נענוע אותם הם נטמאים בהיסט, וכפי שהעיר המהדיר שם. עוד מצאנו לר"ש מיונביל (תלמיד ר"י הזקן) שסבר שהפכים הם של עץ⁸². נראה שזוהי גם שיטת הר"ן (בשבת, "עיקרן של דברים כפירושן של גאונים ז"ל שפירשו דהאי פכין קטנים של עץ"). להלן יבאו שיטות ראשונים שיש להרחיב קמעא בבירור שיטתם.

א. רב נסים גאון

רבינו נסים גאון (בשבת) כותב: "פכין קטנים שטהורין בזב טמאים במת ממה שאמרה התורה בענין הזב וכלי חרש אשר יגע בו הזב ישבר", ולא אמרה וכל כלי חרש, למדנו שפכין קטנים טהורין בזב. ואמרו במת וכל כלי פתוח – אפילו כל שהוא, וכבר פירשנו בברכות, הרי למדנו שפכין קטנים טמאין". מן הפסוק שהביא משתמע בבירור ש"טהורין בזב" נאמר לעניין היסט, כפירוש רש"י ותוס', ולא רק לעניין מדרס, ראה לעיל פרק ג. רנ"ג לא מסביר במפורש מה עניינם של פכים קטנים ומהו הקו המבדיל בינם לבין הגדולים, ולא ציין כרש"י שמדובר בכלי שהזב אינו יכול להכניס בו את אצבעו. ומן הדרשה "וכל כלי פתוח – אפילו כל שהוא" (שמקורה בספרי חוקת פיסקא קכו) לא ברור האם הדגש הוא על גודל הפתח, פתיחה כלשהי, או על כושר הקיבול של הכלי, אפילו כל שהוא⁸³. רנ"ג מפנה לגמ' בברכות כג ע"א: "לא שנו אלא בכלי שהוא כליין, אבל בכלי שאינו כליין – אפילו פחות מטפח. אמר מר זוטרא ואיתימא רב אשי: תדע, שהרי פכין קטנים מצילין באהל המת", וגם בפירושו שם ציין לספרי בחוקת ולברייתא כאן: "ומה פכין קטנים שטהורין בזב טמאין במת". מצירוף הדברים אפשר להבין ש"פכים קטנים" לדידו הם הפחותים מטפח, וצריך ביאור מה טעם למעטם מהיסט הזב. שמא גם זה נובע מהיקש היסט לנגיעה, ודרש שהנגיעה היא ב"ידיו" שבפסוק הקודם, וסתם יד – בטפח, כשם שאין אחיזה בפחות מטפח (מו"ק כב ע"ב)⁸⁴.

81 חתימתו שם: "יצב"י", וראה 'סיני' לט עמ' קיב-קיג.

82 ראה לעיל הערה 32.

83 מפרשי הספרא (רבנו הלל, המיוחס לראב"ד המובא להלן הערה 96, והספרי דבי רב) פירשו זאת על גודל הפתח. לעניין השאלה האם יש מידת קיבול מינימלית לכלי חרס המק"ט ראה תוס' שבת טז ע"ב ד"ה אחד כלים גדולים, לעומת תוס' חולין נד ע"ב ד"ה הדקין.

84 הרב ניסן זק"ש, מהדיר התוס' ר"ד על שבת (עמ' קיב), הבין גם הוא שרנ"ג תולה את הדין בכושר הקיבול של הכלי, ותמה על כך.

ב. רבותיו של רש"י

נראה שפירושו של רש"י, שהפכים הם בעלי פיה צרה ולכן טהורים מהיסט, מבוסס על קבלה מרבית, ראה במובאה לעיל פרק ח, ג. מרש"י בחגיגה כו ע"א ד"ה הא דתנן: "ששמעתי כשפיהן צר שאין אצבעו נכנס לתוכו" וכו'. כמו כן מצאנו כשיטת רש"י כבר באחד הפירושים בערוך ערך 'פך'⁸⁵.

ג. הרמב"ם

הרמב"ם בהל' מטמאי מו"מ פ"ח ה"ג, בדבריו על טומאת היסט, כתב במפורש שהיא נאמרה גם בכלי המוקף צמיד פתיל, ובאלפסין חירניות (גרסתו: ארניות), ובטבעת הבלועה בתוך הלבנינה, ולא הזכיר שמדובר באופן שדעת האדם להוציאם. ולפי שיטתו בהל' טו"מ פ"כ ה"ה שדין בלוע לא נאמר בכלים כלל, בהכרח דין המשנה בכלים פ"ט מ"ו על הבלועים הנטמאים באוהל המת (שהוא בהל' טו"מ שם) נאמר גם על אלו שאין דעתו להוציאם. כך גם דקדוק לשונו שם: "ולבנינה שהיתה טבעת מובלעת בתוכה", ולא "שנבלעה" בטעות. ממילא משמע שהוא הדין לעניין היסט הזב. גם לא הזכיר הרמב"ם קולא כלשהי בכלים קטנים, ושההיסט תלוי באפשרות המגע, וסתמו כפירושו שההיסט מטמא בכל אופן.

בפירוש המשנה בעדויות פ"ב מ"ה, על אלפסין חירניות, כתב הרמב"ם: "ואינן מתטמאין באהל המת... לפי שאין כלי חרס מתטמא במת ולא בשרץ וזולתם אלא מאוירו... ואמרו דרך פתחו מטמא ואינו מטמא מגבו... חוץ מטומאת הזב בלבד, כלומר אם נטמא במשא הזב, לפי שאין מקום לומר שם 'מאירו', שהרי (שאינו) [צ"ל: אינו] מתטמא בביאת הטומאה לתוכו כדי שנאמר 'דרך פתחו' דוקא אלא בנשיאת הזב אותו... ולפי הכללים הללו אמרנו באלו הלפסין קודם חתיכתן, הואיל ואין להם אויר ולא דרך פתח, לפי שהן כדור חלול, שאינן מתטמאין באהל המת, ומתטמאין במשא הזב". הרמב"ם מבאר שהאלפסין נטמאים בהיסט לא מפני שיש דרך להגיע פנימה, כפי שביארו תוס', אלא שאין צורך בפתח כלל לעניין זה.

הברייתא על פכים ומפץ מובאת בפיה"מ בכלים (פכ"ד מ"י), וז"ל: "מפץ במת מניין, ודין הוא: ומה פכים קטנים שטהורים בזב - כלומר טהורים ממשכב הזב שאין ראויין למשכב - טמאין במת, מפץ שטמא בזב בדין הוא שיהא טמא במת". לא ביאר הרמב"ם

85 בערוך שם שני הפירושים: תחילה העתיק את לשון ר"ח בב"ק: "כלי חרש עגולין שאין בהן לא ישיבה ולא שכיבה", ואח"כ: "פירוש אחר: לפי שנקב שלהן מאד צר ולא יכול הזב להכניס אצבעו לשם לטמאו לפי שאין מטמא אלא באויר טמא מת, דכל כלי חרש שאין צמיד פתיל עליו טמא במת". אך לא כתב במפורש שהפך טהור בהיסט, ואפשר שכונתו שהפך טהור מהמגע בלבד והמפץ חמור ממנו בכך שאפשר לנגוע בו.

הערוך היה בן זמנו של רש"י, ונולד חמש שנים לפניו (ד"תשצה). מצאנו שרש"י שאב מן הערוך, ראה שבת יג ע"ב ד"ה האוכל ובמבוא ל'הערוך השלם' עמ' 21-24, ולא מצאנו להיפך. מאידך הערוך מרבה להביא מפירושי רבנו גרשום, ואפשר שגם קבלת רש"י מרביתו מקורה ממנו.

האם הפכים הם של עץ או חרס⁸⁶, אך כתב במפורש ש"טהורים בזב" הוא ממשכבו, ומזה בלבד הק"ו (עמד על כך בדעת שלמה זבים עמ' קלא). ומהל' גזילה ואבידה פ"ד הי"ב: "המוצא כלי חרש... שהרי אינו יודע אם פך זה או צלוחית זו שלו" משמע שלדעתו סתם "פך" הוא של חרס (ואף בהל' כלים הוזכר הפך רק בין כלי החרס, בפ"ח הט"ו ופ"ט ה"ד, כמו במשנה). נראה, אפוא, שפירש כ"ח, שהסוגיה עוסקת בפך של חרס, אך הק"ו הוא רק מטהרתו מן המדרס. וכידוע, הרמב"ם הרבה ללכת בעקבות פירושי ר"ח. וכבר עמד על כך המהר"ל, שלדעת הרמב"ם הקולא בפכין שממנה נלמד הק"ו למפץ היא מדין מסוים ומצומצם של הזב ולא מכל טומאותיו⁸⁷.

ב'מים טהורים' (כלים פכ"ד מ"י) עמד על לשון הרמב"ם בפיה"מ, אך כתב שגם הרמב"ם מודה לרש"י שפכים קטנים טהורים מהיסט, ולא הזכיר זאת בביאורו לק"ו מפכין למפץ מפני שהדין אינו מוסכם, כי ר' ישמעאל שסובר בנבלה שהמשא לא תלוי במגע יסבור שגם פכים נטמאים בהיסט, ולכן הרמב"ם העדיף לכתוב רק את המדרס, שהוא עיקר הק"ו. לענ"ד הדברים קשים, שהרי לא מצינו ברמב"ם קולא זו בהיסט פכים קטנים בשום מקום, ולמה לנו לדחוק בדבריו על מנת לתלות בו סברה זו? מה עוד שהתלייה במחלוקת ר' ישמעאל ור"ע אינה מוכרחת כלל, כפי שהתבאר לעיל, כמ"ש ה'מים טהורים' בעצמו⁸⁸.

השמטת הרמב"ם לקולא זו של היסט פכים קטנים הוזכרה לראשונה במפורש במור וקציעה (או"ח סי' תרע, בהגהה)⁸⁹. הוא לא ביאר זאת על פי שיטת ר"ח או הגאונים, אלא הסביר את ההשמטה באופן אחר: הרמב"ם פירש את הברייתא כרש"י, אך דחאה מהלכתא מכיוון שלדעתו היא שנויה במחלוקת. המשנה בחולין קכה ע"א מטמאת את קולית הנבלה אפילו בנקב כלשהו, כאמור, משום שבאה לכלל מגע ע"י שיער, והרמב"ם סובר שאין מקום לחלק בין שיער הזב לבין מגע שיער בקולית נבלה, ולא כרש"י שחילק ביניהם⁹⁰, ומכאן שהמשנה סוברת שאפילו פכים קטנים באים לכלל מגע וממילא להיסט.

86 אין להוכיח מ"אין ראויין למשכב" שהם של עץ, מאחר שחרס טהור ממשכב בכל מקרה, כי י"ל שהרמב"ם העדיף את הטעם הפשוט, כפי שביארנו לעיל על הגמרא עצמה.

87 המהר"ל (שבת פד ע"ב) כתב שגם אם הזב מטמא כלי חרס במעיינותיו או אפילו בשערו עדיין אפשר לעשות ק"ו, מאחר שעכ"פ יש מציאות שבה לא יטמא, כשאינן לו שיער, ובמת אפילו באופן זה מטמא, וסיים: "וכך הם דברי הרמב"ם ז"ל בסדר טהרות". כוונתו לפיה"מ הנ"ל, שכן בסמוך (פד ע"א) כתב: "והרמב"ם ז"ל האריך מאוד בפירוש המשניות של סדר טהרות וכתב דמפץ לא נקרא כלי..."; אך לא ביאר להדיא שלרמב"ם ההיסט אינו תלוי במגע כלל ולא התחדש דבר בפכין פרט לטהרתם ממשכב.

88 בספרו מי נפתחו, ראה לעיל הערה 21.

89 אחריו העיר על כך הנודע ביהודה (מהדו"ת או"ח סי' קלז), בלשון מסופקת: "דין פכין קטנים שטהורים בזב עדיין לא מצאתי מפורש בדברי הרמב"ם ז"ל לא בהלכות מטמאי משכב ולא בהל' כלים", ולא הסביר השמטה זו.

90 את חילוקו הוא מסביר לא על רקע דרשת הפסוקים, כפי שהתבאר לעיל בפרק ה, אלא מסברה, שטומאת היסטו של זב היא חידוש, ולכן הוא מצומצם להיכן שיש מגע בבשר.

ר' חיים הלוי (הל' מטמאי מו"מ פ"ח ה"ד) ביאר גם הוא שלרמב"ם היסט מטמא בפכים קטנים. לדעתו מקור הדברים הוא שיטת הרמב"ם שאם הזב וכיו"ב הכניס את ידו לאוויר הכלי הרי הוא טהור, עד שייכנס כולו לכלי⁹¹. רש"י פירש שהפכים טהורים גם מהיסט, מפני שטהרתם ממגע איננה חידוש כלל, אלא עניין מציאותי בלבד שאין אפשרות למגע, ולכן מזה לא ניתן לעשות ק"ו לטהר את המפץ. אולם לדעת הרמב"ם גם טהרת הפכים ממגע היא חידוש הלכתי, וניתן לעשות ק"ו ממנו.

פשט לשון ר' חיים הלוי שם שזב אינו מטמא כלי חרס במגע מבפנים, והדברים תמוהים וסותרים במפורש את דברי הרמב"ם בהלכה זו עצמה: "זב שהכניס ידו או רגלו לאויר כלי חרש, הואיל ולא נגע בו מתוכו ולא הנידו הרי זה טהור", והעירו על כך באבן ישראל (מטמאי מו"מ שם) ובחידושי בתרא על ב"ק (מהדו"ת עמ' צט)⁹². ואם כונת ר' חיים לפכים קטנים, והקולא בהם אינה טהרה ממגע כפשוטו אלא מטומאת "תוך" בכניסת אבר מן הזב לתוכו, הרי הק"ו אינו מובן, כי במפץ לא שייכת חומרא זו, שאין לו "תוך" כלל⁹³. קושי נוסף, שלפי דבריו נראה ש"פכים קטנים" הם פכים שהזב יכול להכניס את אצבעו לתוכם, אבל אינו יכול להיכנס אליהם לגמרי בכל גופו. ואם כך לא הייתה הברייתא צריכה להיזקק לדוגמה של "פכים קטנים" אלא סתם כלי חרס כך הוא, ואפילו חצב גדול אינו מחזיק אלא עד חמש סאין (כלים פ"ב מ"ב).

פשטות הדברים, אפוא, שהרמב"ם סובר שפכים קטנים טמאים בהיסט מפני שפירש אחרת את הברייתא מעיקרה. והאחרונים שהתחבטו בפירוש דבריו ובכירור מקורו לא הכירו את שיטות הראשונים שחלקו במפורש על רש"י ותוס'⁹⁴.

91 לדעת הרמב"ם זהו דין "נידה אינה לאברים" בשבת פב ע"ב. רש"י שם פירש אחרת, שאבר שנחתך מן הנידה אינו מטמא באבן מסמא (וכ"כ הרמב"ם בפיה"מ בשבת פ"ט מ"א, וראה גם הל' שאר אבה"ט פ"ו ה"ג), ואילו הראב"ד בהל' מטמאי מו"מ שם פירש שאבר המחובר לנידה ונמצא על גבי משכב אינו מטמא אותו עד שיהיה רובה עליו.

92 ר' דוד פוברסקי (שיעורי ר' דוד' ב"ק שם אות רב) דחק לפרש לדעת ר' חיים הלוי שהמילים "הואיל ולא נגע בו מתוכו" הם הקדמה ל"ולא הנידו", דהיינו, שלא נגע באופן שהסיט. יותר מסתבר לענ"ד שר' חיים ביאר "הואיל ולא נגע בו" כולו. עכ"פ שני הפירושים דחוקים, וגם נסתרים מהל' מטמאי מו"מ פ"י ה"א: "עם הארץ... הרי הוא בחזקת טמא ובגדיו מדרס לטהרות, ואם נגעו בגדיו באוכלין ומשקין הרי הן טמאין, ואם נגע בכלי חרס מאוירו טמאהו" (אמנם בטמא מת מסתבר שמטמא גם לאברים, עיין דעת שלמה הנ"ל, אך סתם "טמא" בהלכות אלו הוא זב, וע"ה נאמן על טומאת מת עכ"פ כשאמר במפורש שלא נטמא בה, ואכמ"ל). ובהל' טו"א פ"ב הכ"ה: "פשט אב הטומאה את ידו [לתוכה, עי"ש ברישא על המשקין] ונגע בה - נטמאת הקדירה", ומשמע - כל אב הטומאה.

93 ואין לומר שהק"ו אינו משווה בין הפכין למפץ אלא בין זב למת, דהיינו "ומה פכים קטנים, שטהורים בזב באופן מסוים (תוך), טמאים במת באותו אופן; מפץ, שטמא בזב באופן אחר (משכב), אינו דין שיטמא במת?", כי אז הרי היינו צריכים להמשיך: "אינו דין שיטמא במת באותו אופן שטמא בזב", דהיינו המשכב, וזה אינו, שהרי המת אינו מטמא משכב ומושב כאשר יש חציצה בינו לבינם (הל' טו"מ פ"ה ה"ד).

94 רבנו חננאל, הראב"ד על ב"ק, הרמב"ן בשבת ובנידה וכן הר"ן, שמהם ניתן ללמוד על שיטה

ד. הראב"ד

הראב"ד בחידושו בב"ק כה ע"ב הביא את המחלוקת בלא הכרעה מפורשת, אך לענ"ד ניכר מנימת דבריו שביכר את שיטת הגאונים על פני זו של רש"י, שכן כתב: "פי' הרב שלמה ז"ל פכים קטנים שאינו יכול להכניס אצבעו בהן והן של חרס... ואע"פ ששערו מטמא, אי נמי שיכול להסיטו, הני מילי בכלי שיכול ליגע בבשרו, אבל כלי שאינו יכול ליגע בבשרו לא, דכתיב 'והנוגע בבשר הזב', את שאיפשר לו ליגע בבשר, וזה דרך סברא. אבל הגאונים לא פירשו כך אלא פכים קטנים אפילו (שלא) של עץ קאמר, ובמדרס קתני דפכים קטנים אינן ראויים לשיבה, ואפילו ייחדם לשיבה לא כלום הוא". נראה שבלשונו של הראב"ד מובנו של הביטוי "וזה דרך סברא" הוא שאין זו מסורת מקובלת אלא חידוש, אבל הגאונים, בעלי המסורת, לא פירשו כך⁹⁵. עוד יש לציין לדברי הראב"ד בהשגותיו בהל' מקואות פ"א ה"ד: "...פשוטי כלי עץ הראויים למדרסות, ונתרבו לשאר טומאות מק"ו מפכים קטנים, כיוון שנתרבו לטומאה – נתרבו לטהרה, דון מינה ומינה". פירוש: מכיוון שפכים קטנים יש להם טהרה במקווה, ומהם למדנו על טומאת פשוטי כלי עץ, ממילא יש להם טהרה כמו לפכים. הרי שלדעתו פכים קטנים הם כלי עץ⁹⁶.

ה. הרמב"ן

הרמב"ן בשבת הביא גם הוא את מחלוקת רש"י והגאונים על זהות הפך בלא הכרעה מפורשת, אבל דבריו נוטים יותר שקיבל את דעת רש"י, כגון לשונו: "אבל אמת הוא דלהכי נקיט פכין קטנים מפני שטהורין בכל טומאת הזב, דאי לא לימא פכין גדולים שטהורין מן המדרס לפי שאין כלי חרס נעשה מדרס כדאמרן" (משפט זה נכתב בטרם הביא את שיטת הגאונים, ואעפ"כ לא משמע שחזר ממנו).

פרשנית שונה משל רש"י ותוס' בסוגיה זו, טרם נדפסו בימי היעב"ץ והנוב"י. הרשב"א על ב"ק נדפס כבר בשנת ה'תפ, והנוב"י מזכירו בכמה מקומות (מהדו"ק או"ח סי' יט ומהדו"ת אה"ע סי' עז וקכ), אך בכתבי היעב"ץ לא מצאתי אזכור לרשב"א ב"ק.

95 ראה לשון הראב"ד על הרי"ף גיטין מו ע"ב: "ואני אומר אם קבלה הוא נקבל ואם סברא הוא יש תשובה גדולה...", ובהשגתו על הרמב"ם הל' שבת פכ"ט ה"י: "בחי' ראשי אם מסברא אמרה לא סבר מימיו סברא פחותה מזו", וראה גם בהל' מאכ"א פ"י ה"כ: "סברא היא זו והיא יפה בעיני משום דכתיב בהנך קראי קדש", כלומר, אמנם זהו חידוש של הרמב"ם ואינו ממסורת, אך יפה הוא בעיניי (ולא כמו בלשונו היום, ש"סברא היא זו" ו"היא יפה בעיניי" היינו הך).

96 יש להעיר שבתמים דעים סי' קסג פירש את ענין פכים קטנים כרש"י, אך אין אלו דברי הראב"ד אלא העתקה מספר הישר לר"ת (סי' תקמ), עי"ש סי' קסא: "כתב רבינו יעקב בספר הישר שלו". כמו כן בפירוש הספרי המיוחס לראב"ד, חוקת פיסקא קכו (עמ' רכא), כתב על הדרשה "וכל כלי פתוח – ואפילו כל שהוא": "אפילו פתח קטן כגון פכין קטנים, אע"ג דלא מטמא בהסט הזב משום דלא אתי לכלל מגע בשר", אך לענ"ד קרוב לוודאי שפירוש זה אינו לראב"ד, ראה במאמרי 'ההזאה על טמא מת – האם רק באזוב או גם בארו ושני תולעת', אמונת עתך 112, עמ' 153 הערה 13.

ו. הרשב"א

גם הרשב"א בב"ק הביא את המחלוקת ללא הכרעה. בנידה ה"ב (ד"ה ומה) הביא את קושיית תוס' (ד"ה ומה כלי חרס) על הקל וחומר בסוגיה שם, והשמיט את הפרכה שכתבו תוס' מפכים קטנים, ומשמע לכאורה שלא החשיבה לפרכה (השווה רמב"ן שם, שצ"ן שלפי הגאונים אין מקום לפרכה זו). מאידך, הרשב"א בביצה לב ע"א מביא באריכות את פירוש ר"ת לאלפסין חירניות, וכותב: "אבל טמאות במשא הזב דכלי חרס המוקף צמיד פתיל מטמא בהסט... וטעמא [לפי] שסופן ליפתח ועתידין לבוא לידי מגע, ואינו דומה לקולית של נבלה שאמרו בהעור והרוטב 'מחוסר נקיבה כמחוסר מעשה', דשאני התם דאין עשוין לינקב", ומשמע שקיבל את היסוד של רש"י ור"ת שהיסט תלוי במגע. כך גם בחידושי בן הרמב"ן בביצה שם, ואפשר שיש ללמוד מכאן גם על שיטת הרמב"ן.

ז. באחרונים

כאמור, רוב ככל האחרונים לא הכירו כלל את השיטה המחמירה בהיסט הפכים, וראה לעיל פרק ז בדיון על נס פך השמן. כדוגמה אציין לחס"ד בנידה פ"ט ה"ח, שנוקט בפשטות שפכים קטנים טהורים מהיסט, ומעמיד לפ"ז את התוספתא על טומאת מעת לעת באוקימתא, ולא ציין שעל פי הרמב"ם התוספתא מובנת כפשטה. בסדרי טהרות על כלים (דף עז ע"א וריב ע"ב) הביא ברייתא זו על פכין ומפין ופירושי רש"י ותוס' ללא התייחסות לשיטה ש"טהורים בזב" הוא מן המדרס בלבד, ובמקום אחר (ד ע"ב ד"ה שאפשר) ציין לתוס' רי"ד "הנדפס מחדש", אך הדיון קצר ולא ממצה. בערוה"ש העתיד לא מצאתי דיון מפורט על פכים קטנים, ומדבריו בסי' רכז ס"ד מבואר שהבין שהרמב"ם סובר כתוס' שהם טהורים מן ההיסט (ולכן שייך להקשות על הק"ו מפכים למפין "צמיד פתיל יוכיח", ע"ש).

סיכום כללי ומסקנות

- א. כלי חרס המוקף צמיד פתיל. שיטת רש"י במסכת שבת שכלי חרס כזה ניצל מטומאת היסט, וכך דעת בה"ג. כמעט כל הראשונים חלוקים עליו, וכן דעת רש"י עצמו במסכת נידה, שגם כלי חרס המוקף צ"פ נטמא בהיסט, וראיות רבות לשיטה זו. אמנם יש שתירצו שרש"י מחלק בין הכלי עצמו, שנשאר טהור, לבין תכולתו, שנטמאת, אך אין בזה כדי ליישב את כל הקושיות. לפיכך להלכה יש לנקוט שהכלי ותכולתו נטמאים.
- ב. השיטה המקילה בפכים קטנים. בברייתא בשבת וב"ק נאמר שפכים קטנים "טהורים בזב וטמאים במת", ומכח זה לומדת הברייתא קל וחומר שמפין, הטמא במדרס הזב, טמא במת. רש"י ותוס' וראשונים נוספים פירשו שמדובר בפכים בעלי פיה צרה עד כדי כך שהזב אינו יכול להכניס את אצבעו לתוכה, ולכן הם טהורים גם מטומאת היסט, שכן היסט מטמא רק כאשר יש אפשרות למגע, מאחר שהתורה ביטאה את ההיסט בלשון מגע. הדבר דומה לדיון בטומאת נבלות שהמשא תלוי באפשרות המגע.

- עוד חידשו רש"י ותוס', שאע"פ שהזב יכול להכניס את שערו לכלי, שיער הזב אינו מטמא אלא כאשר הוא יכול לנגוע בבשרו.
- ג. תוס' וסיעתם מחלקים בין צמיד פתיל, שנטמא בהיסט למרות שכעת לא ניתן לנגוע בו מבפנים, לבין פכים קטנים: הצ"פ עתיד להיפתח, מה שאין כן הפכים, שעתידים להישאר כמות שהם.
- ד. לשיטה זו המטהרת פך בעל פתח קטן, נראה שמדובר על פתח עד גודל ס"מ אחד בערך, כל עוד הוא פחות מזרת של אדם בינוני. יש אחרונים שנקטו שאפילו פתח ברוחב חצי ס"מ נטמא, כאצבעו הקטנה של תינוק בן יומו, אך יש ראיות שרוחב פי הפך גדול יותר. ייתכן גם שהדין תלוי בכל זב כעניינו (משמע במהר"ל).
- ה. המפרשים חלוקים בשאלה האם לשיטה המקילה גם תכולת הפך טהורה מן ההיסט (ריבב"ן, רא"ם וב"ח), או שמא רק הפך עצמו נטהר, ואילו התכולה טמאה כי ניתן להוציאה ולנגוע בה (משמע בתוס' בכמה מקומות). מהדיון על נס פך השמן נראה שדעת רוב ההולכים בשיטה זו שתכולת הכלי נטמאת בהיסט.
- ו. השיטה המחמירה בפכים קטנים. לפי שיטה אחרת בראשונים הפכים "טהורים בזב" רק מטומאת מדרס, ורק מזה הקל וחומר למפץ. הפכים האמורים הם של עץ (ראב"ד בשם הגאונים), או של חרס, אבל אינם ראויים כלל לשיבה (ר"ח). לדרך זו, לא התחדש בפכים קטנים שההיסט או המגע באמצעות השיער תלויים באפשרות לנגוע בבשר הזב. כך שיטת הרמב"ם, הרי"ד, ועוד.
- ז. הכרעת ההלכה. לענ"ד להלכה יש לנקוט כדעה המחמירה בהיסט בפכים קטנים, מכמה טעמים: 1. בדברי חז"ל אין מקור לדרשה שחידש רש"י על פי שיטה זו, ואדרבה, היקש ההיסט למגע נלמד באופן אחר. 2. על פי שיטתו הקל וחומר מפכים למפץ מעורר מספר קשיים, ולכן חלק מההולכים בשיטת רש"י נזקקו לומר שהק"ו הוא ממדרס בלבד, אלא שלרווחא דמילתא הוסיפה הגמרא גם את טהרת הפכים מהיסט. 3. יש מספר ראיות שגם פכים קטנים נטמאים בהיסט, ועל כולנה, שקולא זו לא הוזכרה בשום מקום בדברי חז"ל במפורש, ולא מסתבר שנאמרה רק אגב אורחא בברייתא זו. 4. אמנם באחרונים נקוטה יותר הדעה המקילה, אבל ניכר שלא הכירו את שיטת הראשונים המחמירה, שרובם נדפסו בדורות האחרונים. 5. לדידן הנפק"מ המעשית העיקרית איננה לגבי טהרת הכלים עצמם אלא לגבי תכולתם, אם תהיה בכלי פלסטיק וכדומה שאינם מק"ט כלל. לגבי התכולה נראה שרוב מוחלט מבין הראשונים נקטו להחמיר, וגם באחרונים קשה לומר שסוגיין דעלמא להקל.